

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський державний університет імені Петра Могили

Л. А. Євчук

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Навчальний посібник

для самостійного вивчення дисципліни
для студентів економічних спеціальностей

Миколаїв – 2016

УДК 001.89

ББК 87я73

Є 27

Рекомендовано до друку вченою радою Чорноморського державного університету імені Петра Могили (протокол № 2 від 08.10.2015 року).

Гриф надано вченою радою Чорноморського державного університету імені Петра Могили (протокол № 2 від 08.10.2015 року).

Рецензенти:

Ульянченко О. В., доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НААН України, завідувач кафедри виробничого менеджменту та агробізнесу, Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва;

Росоха В. В., доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу та управління бізнесом, Національний університет «Кієво-Могилянська академія»;

Стройко Т. В., доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної економіки та управління персоналом, Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського.

Є 27

Євчук Л. А.

Методологія наукових досліджень : [навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни для студентів економічних спеціальностей] / Л. А. Євчук. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. – 144 с.

ISBN 978-966-336-343-1

У навчальному посібнику висвітлено теоретичні аспекти методології наукових досліджень та представлено практичні рекомендації з організації проведення, оформлення, презентації та захисту результатів досліджень.

Для студентів, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, здобувачів.

УДК 001.89

ББК 87я73

© Євчук Л. А., 2016

© ЧДУ ім. Петра Могили, 2016

ISBN 978-966-336-343-1

ЗМІСТ

Вступ.....	4
1. Навчальна програма	5
2. Тематичний план дисципліни	7
3. Навчально-методичне забезпечення до кожної теми дисципліни	8
Тема 1. Основи наукових досліджень	8
Тема 2. Теоретичний розділ наукової роботи.....	25
Тема 3. Системне дослідження об'єктів	41
Тема 4. Аналітичний розділ наукової роботи.....	56
Тема 5. Проектний розділ наукової роботи	82
Тема 6. Неосновні розділи дипломної роботи	91
Тема 7. Майстерність публічних виступів.....	96
Тема 8. Підготовка до захисту дипломної роботи	109
Тема 9. Захист дипломної роботи.....	121
4. Загальні методичні вказівки та рекомендації студенту щодо самостійної роботи з навчальної дисципліни.....	127
5. Методичні вказівки щодо підготовки і складання заліку з дисципліни	129
5.1. Методичні рекомендації щодо написання наукової роботи	129
5.2. Методичні вказівки до підготовки залікового завдання.....	132
6. Методичні рекомендації щодо виконання контрольних робіт із дисципліни студентами заочної форми навчання	134
7. Оцінювання знань студентів.....	136
8. Рекомендована література	139
9. Предметний покажчик	141

ВСТУП

Невід’ємною складовою успішного завершення навчання студентів у вищому навчальному закладі є написання і захист ними дипломної роботи. Отриманні в процесі виконання цієї роботи знання можуть стати в нагоді майбутнім фахівцям при розробці й презентації проєктів, підготовці аналітичних довідок, звітів тощо. Тому навичками методології проведення наукових досліджень студентами буде для них цінним і в їх майбутній діяльності.

Метою вивчення навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень» є надання студентам знань про організацію та методи проведення наукових досліджень.

Основними завданнями вивчення дисципліни є вивчення методик та набуття практичних навичок щодо проведення наукових досліджень, оформлення та презентації їх результатів.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен **знати:**

- принципи вибору теми дослідження;
- методику підбору літератури для вивчення теоретичних аспектів проблеми;
- основні засади збору інформації для проведення аналітичних розрахунків;
- засоби генерації ідей для розробки проєкту роботи;
- організаційні моменти підготовки до захисту дипломної роботи.

Уміти:

- працювати з теоретичними джерелами інформації;
- правильно формулювати економічні висновки з аналітичних розрахунків;
- розробляти проєктні пропозиції за темою дослідження;
- презентувати проведене дослідження.

Навчально-методичний посібник розкриває лише основні моменти всіх тем, що вивчаються у цій дисципліні.

1. НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

Тема 1. Основи наукових досліджень

Сутність та завдання науки. Вибір теми наукового дослідження. Критерії вибору теми дослідження. Розробка плану роботи. Основні аспекти роботи над розділами роботи. Сутність та зміст дипломної роботи. Метафорична парадигма змісту дипломної роботи. Робота з науковим керівником, основні аспекти співпраці.

Тема 2. Теоретичний розділ наукової роботи

Підбір літератури. Роль праць класиків у наукових дослідженнях. Підбір інтернет-джерел. Спеціалізовані професійні видання. Робота з літературою. Викладення змісту теоретичного розділу. Наведення визначень предмету дослідження. Науковий стиль викладення тексту. Використання методик проведення досліджень, роль сучасних методик. Написання статей, тез. Їх відмінності.

Тема 3. Системне дослідження об'єктів

Сутність системи. Необхідність дослідження об'єкта як системи. Зв'язки між елементами системи і їх роль у її функціонуванні. Властивості систем. Емерджентність системи. Аналіз та синтез як основні методи дослідження. Принципи роботи систем. Тяжіння систем до стабільності. Опір елементів системи. Оптимальна точка прикладення важеля в системі. Побічні ефекти в роботі системи. Зворотній зв'язок системи. Зв'язок, що посилюється. Зв'язок, що врівноважує.

Тема 4. Аналітичний розділ наукової роботи

Зміст другого розділу. Як писати висновки до таблиць та рисунків. Використання методик аналізу. Збір інформації. Складання списку необхідної інформації. Джерела інформації. Роль нецифрової інформації в проведенні досліджень. Методи проведення аналізу. Представлення в роботі результатів досліджень.

Тема 5. Проектний розділ наукової роботи

Зміст третього розділу. Прикладний характер розділу. Проектні розрахунки. Індивідуальність розробки пропозицій. Складання декількох варіантів прогнозу. Методи пошуку ідей для проекту. Джерела ідей. Консультація з фахівцями-практиками. Бізнес-література. Досвід інших підприємств галузі.

Тема 6. Неосновні розділи дипломної роботи

Загальні висновки до роботи. Методики написання висновків. Перший пункт висновків. Висновки до теоретичного розділу. Презентація внеску автора. Інші розділи роботи. Вступ. Додатки. Список використаних джерел. Додаткові розділи (охорона праці).

Тема 7. Майстерність публічних виступів

Структура виступу. Вступ. Основна частина. Закінчення. Основні інструменти спікера. Бути самим собою. Впевненість. Розуміння тих речей, про які розповідає. Малювання картин. Власна історія. Роль пауз. Гумор.

Тема 8. Підготовка до захисту дипломної роботи

Підготовка доповіді. Структура доповіді. Теоретичний матеріал у доповіді. Слова-паразити. Лаконічність доповіді. Використання цифр. Завершення доповіді. Ілюстративний матеріал. Зміст ілюстративного матеріалу, його обсяг. Організаційні моменти підготовки до захисту. Репетиція доповіді. Допоміжні матеріали. Питання комісії. Режим дня перед захистом. Одяг студента. Перевірка слайдів.

Тема 9. Захист дипломної роботи

Ранок перед захистом дипломної роботи. Задача ранку. Організаційні моменти до захисту роботи. Успішний захист дипломної роботи. Поведінка під час захисту. Відповіді на питання.

2. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ

Згідно з навчальним планом, загальний обсяг годин, які виділяють на вивчення дисципліни «Методологія наукових досліджень», становить 144 години. Дисципліна читається студентам денної і заочної форм навчання.

Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин							
	Денна форма				Заочна форма			
	усього	у тому числі			усього	у тому числі		
		лекції	практ. зан.	сам. роб.		лекції	практ. зан.	сам. роб.
Тема 1. Основи наукових досліджень	14	2	4	8	14	2		12
Тема 2. Теоретичний розділ наукової роботи	18	4	4	10	18	2	2	14
Тема 3. Системне дослідження об'єктів	18	4	2	12	18			18
Тема 4. Аналітичний розділ наукової роботи	20	4	4	12	20	2	2	16
Тема 5. Проектний розділ наукової роботи	18	2	2	14	18	1	2	15
Тема 6. Неосновні розділи дипломної роботи	10	2		8	10	1		9
Тема 7. Майстерність публічних виступів	28	4	2	22	28			28
Тема 8. Підготовка до захисту дипломної роботи	10	4	2	4	10	1		9
Тема 9. Захист дипломної роботи	8	2	2	4	8	1		7
Усього годин	144	28	22	94	144	10	6	128

Тематичний план дозволяє студентам зорієнтуватись щодо того, які теми дисципліни розглядаються на лекціях, під час практичних занять, а які рекомендується вивчати самостійно. Також план дає уяву про те, яка частка матеріалу дисципліни розглядається аудиторії, а яка підлягає самостійному опрацюванню.

3. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДО КОЖНОЇ ТЕМИ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Основи наукових досліджень

1.1. Методичні поради до вивчення теми

Із цієї теми передбачається вивчення таких питань:

- ✓ сутність та завдання науки;
- ✓ формулювання теми роботи;
- ✓ загальні вимоги до дипломної роботи;
- ✓ сутність, зміст та структура дипломної роботи;
- ✓ робота з науковим керівником.

Література для самостійного вивчення теми: [1; 6; 7; 15; 16; 18; 19; 20; 24; 25; 27; 29].

Мета теми – надати студентам можливість ознайомитись з основними базовими моментами, з яких слід починати проводити наукові дослідження.

Сутність та завдання науки

Наука – система знань про закономірності розвитку природи і суспільства та способи впливу на навколишній світ.

Наука здатна виходити за межі традиційного розуміння об'єктів і процесів і відкривати нове їх бачення, що може знайти застосування лише в майбутньому.

Наука надає пояснення явищам, які відбулися і на основі історичного аналізу подій розробляє наукове передбачення з метою коригування реальної дійсності відповідно до інтересів суспільства.

Так, український філософ, природознавець, мислитель, один із засновників Української академії наук Володимир Іванович Вернадський у 1924 році в листі до українських студентів писав, що Україна може існувати в майбутньому як самостійна держава. Це складно, це забирає сили від загальнолюдського діяння, але це можливо. І якщо сьогодні для цього ще немає ґрунту, то він може з'явитися, і з'являться люди,

які будуть усе це реалізовувати. Але, це неминуче викличе війну і Росія буде воювати довго з Україною, і будуть жертви. Слова, висловлені вченим 90 років тому, виявились пророцтвом.

У сучасних умовах наукове дослідження певного об'єкта, явища, процесу відбувається в комплексі взаємопов'язаних наук. Наприклад, дослідити економічну ефективність роботи підприємства складно без знань деталей технології діяльності, якою воно займається (будівництво, виробництво кондитерських виробів тощо).

Основна задача науки – отримання нових знань та впровадження їх у практику. Має відбуватися тісна співпраця науки з практикою. Науковці досліджують реальну ситуацію на підприємствах, на ринку, оцінюють причини, що на це вплинули і розробляють рекомендації щодо удосконалення функціонування, які відразу ж впроваджуються в практику. Наукова діяльність, результати якої не спрямовані для практичного використання суспільством – марне витрачання людських ресурсів: зусиль, часу, грошей.

На сьогодні наука і практика працюють незалежно одна від одної. Підприємницькі суб'єкти максимально закривають інформацію щодо свого функціонування, пояснюючи це комерційною таємницею, і не збираються слухати порад науковців. Це значно ускладнює проведення об'єктивної оцінки наявної ситуації і розробку рекомендацій. У результаті вироблені наукою пропозиції є такими, що не зможуть принести реальної користі суспільству.

Сьогодні якісні наукові розробки також не знаходять свого втілення. Заважає консолідованій співпраці науки і практики сформований роками менталітет підприємців, які не бажають дослухатися нічийих порад, якими б раціональними вони не були. Тому зараз ми маємо наукові праці, які ніхто, крім автора, не читає, вони нікому не потрібні, вони не знайдуть своєї реалізації у практиці.

Тому наукові дослідження мають бути організовані таким чином, щоб безпосередньо сприяти розвитку держави, економіки, суспільства.

Формулювання теми роботи

Вибір теми дипломної роботи не є першочерговим етапом її виконання. Тема є результатом проведення попереднього дослідження, що здійснюється за наступними етапами та на таких принципах:

По-перше, необхідно визначити проблему, на подолання якої і буде спрямовано дипломну роботу (проблема виникає там і тоді, де має місце невідповідність між «бажаним» і «дійсним» станом речей). У свою чергу, пошук проблеми має підпорядковуватися таким міркуванням і може стосуватися:

– питання, що є актуальним для економіки країни, підприємств певної галузі тощо, наприклад, зниження прибутковості діяльності підприємства з виробництва машин і устаткування;

– напряму фінансового управління, що цікавить студента та він має у цій галузі достатню компетенцію, наприклад, недосконала політика фінансування оборотного капіталу у великому торговельному комплексі;

– сфери фінансових відносин на підприємстві, яка, як очікується, буде сферою майбутньої професійної діяльності студента, наприклад, наявність резервів покращення управління фінансовими ризиками або фінансового планування в кредитній установі або страховій компанії;

– недоліків, що мають місце в діяльності конкретного підприємства, і стосуються того чи іншого напряму операційної, фінансової або інвестиційної діяльності, що фактично означає виконання дослідження на його замовлення;

– напряму, у якому буде готуватися дипломна робота магістра; втім, матеріал дипломної роботи на будь-яку обрану та затверджену тему може бути використано під час підготовки магістерського дослідження.

Далі на основі визначеної проблеми формулюється мета дипломної роботи. Формула мети має:

- демонструвати сутність проблеми;
- бути досяжною;
- уникати посилань на етапи, методи або прийоми аналізу.

Приклади недосконалого формулювання мети дипломної роботи:

«Визначення теоретико-методичних засад оцінювання фінансового стану підприємств та розробка рекомендацій щодо вдосконалення управління фінансовим станом будівельного підприємства» – подібна мета містить один з етапів роботи, а саме – «визначення засад».

«Аналіз фінансових коефіцієнтів та розробка рекомендацій щодо підвищення прибутковості діяльності підприємства» – містить метод, що передбачається застосовувати під час виконання роботи.

«Аналіз джерел фінансування діяльності сільськогосподарського підприємства» – подібна мета не є досяжною.

Зразки формули мети, що відповідають вимогам:

«Розробка системи рекомендацій страховій компанії ABC щодо зменшення ризиків, зумовлених інфляційними процесами» або *«Формування основних заходів щодо вдосконалення управління оборотним капіталом на промисловому підприємстві BCD»*.

Отже, тема дипломної роботи обирається, виходячи зі сформульованої мети.

Окрім вищезазначеного, важливою вимогою до вибору теми дослідження є її перспективність або стабільність: дослідник має усвідомлювати тенденції розвитку явищ і процесів, які він збирається досліджувати. Вимоги перспективності визначають параметри для вибору об'єкта обстеження, добору відповідних методів дослідження, а також характеристики умов, для яких буде здійснюватися впровадження результатів наукової роботи.

Вибрана студентом тема мусить відповідати профілю навчання та арсеналу методів, які фахівець після закінчення ВНЗ буде мати змогу кваліфіковано використовувати в практичній діяльності. Але це не означає, що в процесі дослідження тема не може виходити за межі основної спеціальної дисципліни. Навпаки, при виборі теми студент може накреслити проведення досліджень питань і з суміжних дисциплін. Відповідність обраної теми за профілем навчання студента диктується найчастіше необхідністю використання основних результатів дослідження при написанні дипломних робіт, звіту про практику, при виступах на семінарах, конференціях тощо.

При виборі теми дослідження необхідно також урахувати можливість її розробки безпосередньо в навчальному закладі. Насамперед мається на увазі той час, який студент зможе виділити на розробку тієї чи іншої теми з урахуванням усього навчального процесу. Окрім цього, повинні бути враховані всі можливості розробки теми з точки зору витрат матеріальних і фінансових ресурсів. Досвід свідчить, що велику роль при виборі теми студентом відіграє ступінь її відповідності тематичній спрямованості науково-дослідної роботи відповідної кафедри.

Слід мати на увазі й те, що вибору теми має передувати ретельне ознайомлення студента з відповідними вітчизняними і зарубіжними літературними джерелами своєї та суміжної спеціальності.

Отже, критерії вибору теми наукового дослідження такі.

1) тема повинна належати до галузі знань, у межах яких проводиться дослідження. Так, тема «Управління процесами плавлення сталі» не може відноситися до галузі економічних наук, хоча в ній і використовується слово «управління»;

2) тема має формулюватися і розкриватися в рамках спеціальності, за якою планується захист наукової роботи. Так, тема «Управління фінансовими ресурсами підприємства» може належати як до спеціальності «Менеджмент» та і спеціальності «Фінанси» залежно від обраних підходів розкриття теми;

3) тема повинна бути актуальною, тобто має існувати необхідність і невідкладність її дослідження сьогодні. Наприклад, тема «Ефективність запровадження диспетчерської служби на підприємстві» є неак-

туальною, а «Підвищення економічної ефективності функціонування підприємства» є актуальною темою;

4) припустима ефективність розробки передбачає, що дослідження цієї теми повинно дати очікувані результати при визначених затратах. Залежно від ступеня актуальності теми результат дослідження буде більш чи менш ефективним;

5) новизна теми гарантує розгляд нових недосліджених об'єктів або дослідження відомих об'єктів нетрадиційними методами і з нетрадиційної точки зору;

6) перспективність теми передбачає можливість подальшої її розробки (дослідження вглиб і вшир). Такий процес можливий у тому випадку, коли тема має достатній ступінь глибини. У практиці перспективність теми дозволяє студенту, який виконав дипломну роботу за певною темою, продовжити дослідження цієї теми в дипломній роботі. Як дослідники, студенти, вивчаючи різні економічні питання в колективі студентського наукового гуртка, обирають найцікавіше для себе питання і займаються його дослідженням і в дипломній роботі;

7) можливість розробки теми студентами в умовах навчального закладу означає достатність і вільний доступ до технічних засобів, інформаційних джерел та інших необхідних матеріалів для розробки (дослідження) даної теми.

Наступним етапом роботи є визначення завдань, виконання яких забезпечує досягнення мети. Структура змісту завдань зумовлюється логікою дослідження і включає в себе такі позиції:

- емпіричне обґрунтування проблеми, що має місце на підприємстві, та висновки щодо її негативних наслідків;
- огляд сучасних літературних джерел (наукових та аналітичних, але не навчальних) і визначення підходів, методів та інструментів, що використовуються для вирішення проблеми;
- надання загальної характеристики підприємства (установи) з огляду на аспекти діяльності, які безпосередньо стосуються визначеної проблеми;
- характеристику методології аналізу відповідного напрямку діяльності підприємства;
- власне аналіз, що ґрунтується на поданій методології;
- систему проєктованих управлінських рішень, необхідність у чому впливає з висновків аналізу;
- емпіричне обґрунтування доцільності реалізації пропонованих рішень на підприємстві, в організації або установі.

Завдання переводяться у формат «Змісту» (Плану) дипломної роботи.

Тема роботи, її обґрунтування та план обов'язково мають бути узгоджені з науковим керівником та затверджені кафедрою.

Загальні вимоги до дипломної роботи

Дипломна робота є самостійним кваліфікаційним навчально-науковим дослідженням, яке студент виконує на завершальному етапі навчання в університеті. Вона має комплексний характер і пов'язана з використанням набутих знань, умінь і навичок зі спеціальних дисциплін. Це дослідження має елементи наукової творчості, теоретичної та практичної новизни. Воно передбачає систематизацію, закріплення, розширення та поглиблення теоретичних і практичних знань зі спеціальності, а також застосування їх під час вирішення конкретних наукових, виробничих та інших завдань.

До написання і захисту дипломної роботи допускаються студенти, що повністю виконали весь навчальний план, успішно пройшли всі форми поточного і підсумкового контролю, навчальну, виробничу і переддипломну практику. Виконання дипломної роботи виступає важливою формою державного контролю здобутих студентом за час навчання знань і вмінь. Дипломна робота є кваліфікаційним документом, на підставі якого Державна кваліфікаційна комісія визначає рівень теоретичної підготовки випускника, його готовність до самостійної роботи за фахом і приймає рішення про присвоєння кваліфікації, видачу диплома про повну вищу освіту.

Успішне виконання студентом дипломної роботи значною мірою залежить від того, наскільки він чітко уявляє собі основні вимоги щодо теоретичного рівня, змісту, структури, обсягу, форми викладення матеріалу та оформлення роботи.

Дипломна робота є результатом особистої самостійної роботи студента і виступає свідченням здобутого ним рівня професійної компетенції.

Написання дипломної роботи є важливою формою поглибленого самостійного вивчення студентом теоретичного матеріалу з певної проблеми, аналізу ситуації на підприємстві і формуванням пропозицій щодо її вдосконалення.

Одночасно будучи формою контролю, дипломна робота відображає готовність випускника до виконання завдань професійної діяльності в економічній сфері, ступінь оволодіння як загальноекономічними, так і спеціальними знаннями, навичками роботи з навчальною і науковою літературою, здатність узагальнювати і грамотно аналізувати матеріали практики, виявляти економічні проблеми на підприємстві та знаходити шляхи їх усунення.

Метою підготовки і захисту дипломної роботи є виявлення рівня знань випускника, його загальнонаукової та спеціальної підготовки, здатності застосовувати знання під час вирішення конкретних проблем, вміння самостійно працювати з літературою, проводити аналіз наукових концепцій і узагальнювати дані практики, формулювати власні висновки і пропозиції.

У процесі підготовки дипломної роботи реалізуються завдання як навчального, так і науково-дослідного характеру. Завданнями навчального спрямування є поглиблення, систематизація, закріплення студентом теоретичних і практичних знань, вироблення умінь застосовувати їх при вирішенні конкретних практичних завдань. Завдання науково-дослідного спрямування включають здобуття і поглиблення навичок самостійної роботи з науковими, методичними та практичними матеріалами, розвиток умінь у проведенні наукового пошуку і узагальненні різних методичних підходів та теорій, аналіз сучасних досягнень економічної науки, вироблення на їх основі в процесі самостійного дослідження власних поглядів і концепцій, практичних рекомендацій щодо вдосконалення підходів регулювання ситуації.

Дипломна робота повинна відповідати таким вимогам:

- актуальність теми, відповідність її сучасному стану розвитку теоретичних економічних знань та практичним завданням;
- об'єктивність дослідження, чіткість характеристики об'єкта, наукової проблеми, предмета, мети, завдань та методів дослідження;
- аналіз ступеня розробленості теми;
- викладення змісту і результатів дослідження, обґрунтованість висновків і практичних рекомендацій;
- чіткість і логічність структури роботи, використання загальноприйнятої економічної термінології;
- бездоганність тексту щодо додержання економічних законів і правил логіки, граматики та пунктуації;
- відповідність вимогам державних, міждержавних та міжнародних стандартів, а також наукового стилю викладу;
- самостійність та своєчасність виконання.

У дипломній роботі мають бути відображені основні напрями, принципи та особливості економічного регулювання досліджуваних відносин у різних сферах діяльності, виявлені проблеми та запропоновані шляхи їх усунення. У дипломній роботі необхідно коротко, логічно і аргументовано висвітлити зміст і результати дослідження. Дипломна робота не повинна містити ознак плагіату або компіляції.

При написанні роботи автор повинен посилатися тільки на тих авторів і джерела, з яких отримано відповідні матеріали. Посилання на

джерела, які не вивчені самостійно, допускаються за умов обов'язкового посилання на джерела, з яких відповідні дані одержані.

Дипломна робота подається у вигляді спеціально підготовленого рукопису українською мовою, в палітурці.

Дипломна робота, що не відповідає встановленим вимогам, до захисту не допускається.

Сутність, зміст та структура дипломної роботи

Дипломна робота являє собою узагальнення знань і вмінь студента, отриманих ним у навчальному закладі на прикладі розробки певної теми. Дипломна робота з економічного фаху виконується на прикладі результатів роботи певного конкретного підприємства чи групи підприємств. Інформація збирається за останні 3–5 років.

У цілому, складові розділи дипломної роботи мають такий вигляд (рис. 1.1).

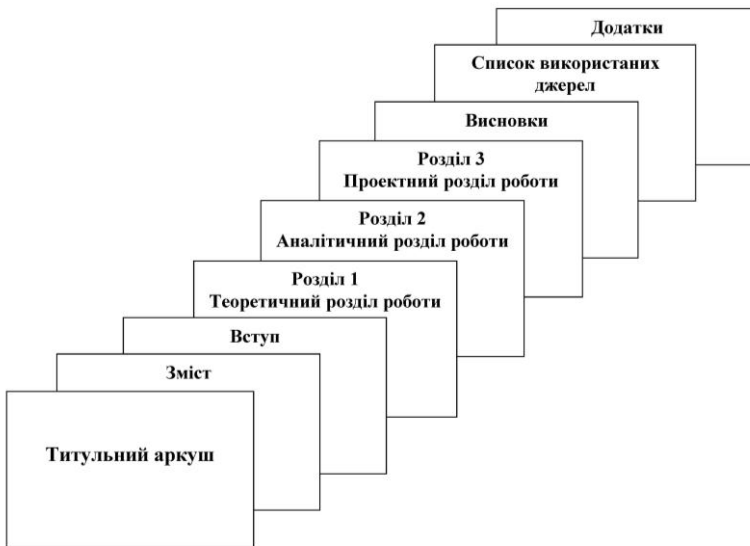

Рис. 1.1. Складові розділи дипломної роботи

Змістом дипломної роботи є дослідження проблеми, що розглядається, ступеня і стану її наукової розробки, значення для науки і практики. Проблема розглядається на основі всебічного наукового аналізу, формулювання практичних рекомендацій, теоретичного обґрунтування висновків та неодмінного відображення точки зору автора.

Якщо говорити про основну частину роботи (розділ 1, розділ 2, розділ 3), то всі три розділи дипломної роботи мають бути тісно пов'язані між собою і зберігати логіку викладення. Те, яких моментів ви будете торкатися в першому розділі, має бути підкріплене аналітичними розрахунками і реальними дослідженнями у другому розділі. Й виходячи з існуючої ситуації на підприємстві (дані другого розділу) та прогресивних засобів вирішення таких задач (інформація першого розділу) обґрунтовують шляхи покращення ситуації на підприємстві (проект третього розділу). Тому всі методики дослідження, формули, що будуть наведені в теоретичному розділі, мають використовуватися для розрахунків і діагностики ситуації на підприємстві в другому розділі. На підставі чого й розробляється проект покращення ситуації, що подається в третьому розділі.

Важливе значення має дотримання студентами структури дипломної роботи за обсягом кожного складового розділу. Схематично обсяг кожного складового розділу дипломної роботи представлено на рисунку 1.2.

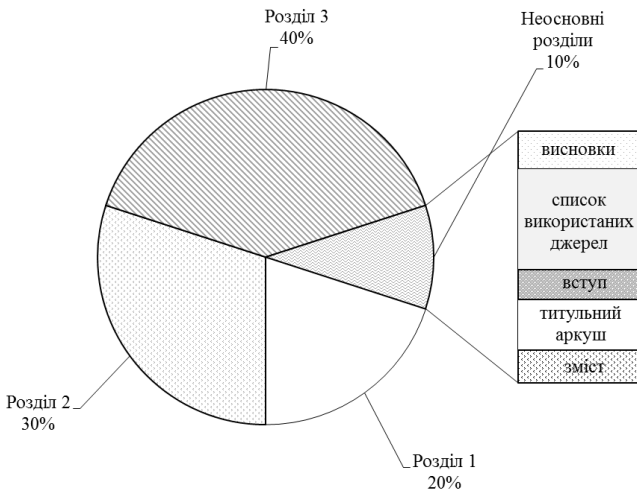

Рис. 1.2. Орієнтовна структура складових розділів дипломної роботи

У Вступі відповідно до теми визначається сутність проблеми, на розв'язання якої спрямовано зусилля; наводиться перелік поставлених завдань, виконання яких є послідовним, поетапним наближенням до

вирішення проблеми; подається короткий опис апарату (методології) емпіричного аналізу та формулюється гіпотеза щодо очікуваних результатів виконання дипломної роботи.

Теоретичний розділ. У цій частині дипломної роботи здійснюється огляд основних публікацій, що стосуються спроб вирішення поставленої проблеми, та систематизуються підходи (методи, прийоми, інструменти), запропоновані наукою й практикою фінансового управління. До складу публікацій, що аналізуються, обов'язково має бути включено 3–5 статей англійською або іншою іноземною мовою. Припускаються посилання на internet-джерела, крім того, мають бути відсутні посилання на літературу навчального характеру. Результатом виконання цього етапу дипломної роботи повинно бути визначення підходу, методів подальшого аналізу та проектування управлінських рішень.

Аналітичний розділ починається із загальної характеристики галузевих особливостей об'єкта дослідження. Об'єктом дипломної роботи обирається конкретне підприємство, організація або установа. Особливості фінансових відносин мають виражену специфіку залежно від галузі діяльності, її масштабів, періоду, що розглядається, стану ринку тощо, і вони істотно зумовлюють характер фінансового управління. Відтак ця частина дипломної роботи має створити ґрунт для подальшого аналізу ситуації на підприємстві.

Методологія емпіричного аналізу, включаючи опис висхідних даних (1–2 стор.). У межах формування методології дослідження на основі визначених попередньо підходів, методів й особливостей об'єкта представляється план емпіричної частини аналізу. Крім того, наводяться джерела висхідних даних й надається характеристика їх повноти, вичерпності й достовірності.

Аналіз ситуації на підприємстві, в організації, установі (динаміка, інтерпретація). Ситуація на підприємстві досліджується відповідно до прийнятої методології. Обов'язковими вимогами є: аналіз динамічних або перехресних рядів даних, що здійснюється, як правило, за допомогою економіко-математичних методів, та інтерпретація результатів аналізу з визначенням проблемних аспектів фінансових відносин, що стають предметом проектування управлінських рішень.

Проектний розділ. Інтерпретація результатів попереднього аналізу дає можливість визначити критичні для цього підприємства позиції фінансових відносин. Відтак, це стає основою проектування рішень у галузі фінансового менеджменту, що на думку автора дозволяють виправити ситуацію та зробити підприємство фінансово більш стійким, підвищують рентабельність, зменшують ризики діяльності тощо. Форма представлення пропозицій має бути достатньо структурованою, щоб

вони несли в собі практичну значущість, тобто пропозиції повинні бути подані в імперативному розпорядчому стилі.

Обґрунтування доцільності впровадження пропозицій. Обґрунтування будується залежно від прийнятої методології дослідження фінансових аспектів діяльності підприємства.

Тож воно може бути ретроспективним, коли автор аналізує період часу в минулому, знаходить критичні для підприємства напрями діяльності, розробляє пакет пропозицій, спрямованих на усунення недоліків, та в рамках обґрунтування показує, як могла б виглядати ситуація, якби його рекомендації було впроваджено.

Обґрунтування також може мати характер передбачення, коли автор, наприклад, аналізуючи динаміку, прогнозує погіршення того чи іншого напрямку діяльності, проектує управлінські рішення, та доводить кількісно, що реалізація рекомендацій покращить фінансові показники діяльності підприємства.

Висновки. Подаються як констатація результатів, отриманих під час виконання дипломної роботи. Структура висновків має абсолютно відповідати завданням, поставленим автором, та вони повинні надавати уявлення про ступінь досягнення мети дипломної роботи.

Отже, загальний (максимальний) обсяг тексту дипломної роботи (без додатків) не буде перевищувати 105–115 сторінок.

Робота з науковим керівником

Стосунки в системі «студент–викладач» є тією психологічною цариною, де вперше розгортається особистісне самоствердження майбутнього фахівця, розвивається його професійна самосвідомість, завоюється модель діяльності.

Проте на шляху реалізації гуманістичних ідей реформування освіти є невирішені питання. Одне з них – це теоретичне осмислення шляхів оптимізації взаємин викладачів і студентів в умовах цілісного педагогічного процесу освітнього навчального закладу.

Основними з них для наукового керівника є:

- надання допомоги при виборі теми, розробці плану дипломної роботи, доборі літератури, методології та методів дослідження та ін.;
- розробка індивідуального завдання;
- аналіз змісту роботи, висновків і результатів дослідження;
- визначення поетапних термінів виконання роботи;
- контроль виконання дипломних робіт;
- доповідь на засіданні кафедри про виконання та завершення роботи;
- надання відгуку на роботу.

Науковий керівник відповідає за якість представленої до захисту роботи.

Взаємовідносини студента і наукового керівника можуть мати певні проблеми. Важливість побудови правильної міжособистісної взаємодії є особливо помітною в умовах, наближених до екстремальних. Так, у дослідженнях науковців відмічається, що на початку взаємодії після стадії формування уявлень партнерів один про одного настає стадія активізації суперечностей. Ця стадія, найчастіше, триває 30–40 днів і супроводжується пошуком можливостей співпраці з іншими людьми. За нею настає стадія стабілізації, що характеризується зникненням напруження в стосунках.

Безумовно, досягнення єдності в міжособистісній взаємодії може бути складним і тривалим процесом. При взаємодії наукового керівника зі студентом, від самого початку, може проявлятися ефект нерівності партнерів, адже перший із них має вищий статус, більший досвід, наукові здобутки порівняно з другим. Під час співпраці передбачається, що науковий керівник буде допомагати студентові в його науковому пошуку, ділитися з ним знаннями та мудрістю. Здається, що обидві сторони мають отримувати задоволення від конструктивної співпраці. Проте іноді цей процес нерідко супроводжується конфліктами та непорозумінням.

Аналогію можна провести з ситуацією позичання грошей, що в багатьох релігіях робити не рекомендується (краще, за можливістю, подарувати). У ситуації позичання грошей і позичальник, і той, хто позичає, входять у взаємозалежні стосунки, що відбувається поступово. Той, у кого позичають, природно, чекає на повернення боргу та при кожній зустрічі свідомо чи несвідомо намагається нагадати про це. Той, кому позичають, відчуває дискомфорт, який може перетворитися на почуття провини, особливо, якщо з поверненням боргу виникли проблеми. Він буде за можливістю уникати зустрічей із тим, хто йому позичив. Продовження цих стосунків може призвести до взаємних образ, звинувачень, прохолоди та ворожості навіть після повернення боргу.

Подібним чином науковий керівник виступає в ролі того, хто позичає знання та мудрість, які студент має повернути своїм ставленням та успішним захистом дипломної роботи, що повинно сприйматися обома як досягнення спільної мети.

Усвідомлення цієї мети з обох сторін виступає важливим аспектом наукової взаємодії. Аналізуючи стосунки між науковим керівником і студентом під цим кутом зору, треба відзначити, що вони, у глибинно-психологічному значенні, зумовлюються світоглядними позиціями, смислами, ціннісними орієнтаціями, які є основою я-концепції особистості.

Класифікуючи різні я-концепції, їх, як правило, пов'язують із духовною, соціальною та біологічною самоідентифікацією людини. Духовна самоідентифікація пов'язана з вершинними цінностями та смислами людського життя, серед яких провідне місце посідають такі як допомога нужденним, відповідальність, безперечна цінність життя та цінність професійної діяльності, що надає можливість духовної самореалізації.

Керуючись духовною самоідентифікацією, науковий керівник і студент прагнутимуть співпраці, метою якої буде покращення людського життя, цінуватимуть власні стосунки, відповідально ставитимуться до професійних обов'язків.

Соціальна самоідентифікація пов'язана з суспільно прийнятими нормами та законами, з додержанням правил та інструкцій, які є чинними в професійному середовищі. Дотримуючись цих норм, людина буде проявляти професійну відповідальність, але за відсутності духовних орієнтирів вона навряд чи виручить у разі потреби своїх товаришів, не пожертвує власними інтересами заради інших. Слід зазначити, що соціальна мотивація, за відсутності духовної складової, нерідко призводить до неврозів, оскільки людина постійно орієнтується на зовнішнє визнання, оцінку, схвалення. У разі їх відсутності вона втрачає життєві сенси, що супроводжується образою на світ, зневірою в людях тощо.

Керуючись тільки соціальною самоідентифікацією, науковий керівник і студент будують взаємини суто формально, виконуючи свої обов'язки та намагаючись зберегти власний статус. Нарешті, біологічна ідентифікація пов'язана з інстинктивною поведінкою людини. З цим типом ідентифікації будуть пов'язані прагнення до швидкої наживи будь-якою ціною, потурання моральних принципів. Ті, хто опиниться в команді з таким «професіоналом» навряд чи зможуть розраховувати на допомогу і будуть свідками прояву егоцентризму в його поведінці.

Керуючись суто біологічною самоідентифікацією, науковий керівник і студент постійно самостверджуються, намагаються отримати зиск, незважаючи на потреби одного, забуваючи про високі смисли та наукові інтереси. Зрозуміло, що для успішної професійної взаємодії наукового керівника та студента найсприятливішою є духовна самоідентифікація особистості в поєднанні з соціальною ідентифікацією. Проте самоідентифікація та я-концепція особистості починають формуватися ще в дитинстві і навряд чи можуть суттєво коригуватись у дорослому віці.

Типовими наслідками світоглядних розбіжностей у взаємодії наукового керівника та студента можуть бути:

- незадоволеність один одним, що проявляється в образах, взаємних звинуваченнях тощо;
- відмова наукового керівника від студента.

Порушення певних норм міжособистісної взаємодії призводить до того, що керівник, нерідко, скаржиться на відсутність регулярного наукового контакту зі студентом, на невдячність та супротив його ідеям, неспроможність студента вести науковий діалог і послідовно виконувати накреслені завдання.

У свою чергу студент у такій ситуації відчуває внутрішні протиріччя: не розуміє, що від нього хочуть, чому його ідеї знецінюють, а натомість пропонують інші тощо. Час від часу, відчуваючи власну наукову неповноцінність, він ладен кинути розпочате дослідження. У ході зустрічі з науковим керівником відбувається обговорення недоліків дипломної роботи, виправлення помилок і неточностей, що може сприйматися здобувачем як критика особистості, а отже – приниження власної гідності.

Чи можна завчасно попередити непорозуміння між науковим керівником і студентом? Тривале приниження може сприяти виникненню психічних розладів, психосоматичних захворювань, суїцидальних нахилів особистості. Натомість піднесення особистісної цінності, людської гідності активізує життєві сили людини, позначається на її емоційних станах, сприяє виникненню почуттів натхнення, впевненості та позитивно позначається на працездатності.

Позитивний характер міжособистісних стосунків, дотримання етики спілкування та врахування психологічних особливостей один одного є вагомими чинниками успішної взаємодії. В ідеалі це врахування має здійснюватись, починаючи з психофізіологічного рівня (зокрема, темперамент, особливості нервової системи), соціальних характеристик людини (статусу, освіти) та її ціннісно-смыслових установок.

Особливу увагу у процесі побудови взаємодії слід звернути на компенсацію можливої негативної дії трьох виявлених психологічних ефектів:

- ефекту статусної нерівності партнерів;
- ефекту позичання;
- ефекту самозахисту від приниження особистості;
- ефекту розбіжності у світоглядних позиціях студента та наукового керівника.

Рекомендації для студента щодо побудови міжособистісних взаємин із науковим керівником.

1. Науковий керівник – це вчений, який погодився на важкий інтелектуальний труд: спрямовувати хід дипломного дослідження, аналізувати, вичитувати та корегувати текст дипломної роботи. За цю згоду він заслуговує на вдячність.

2. Науковий керівник є спеціалістом у певній науковій тематиці, який, як правило, прагне до продовження своїми послідовниками цього напрямку наукових досліджень. Вивчення та використання здобутків наукового керівника є закономірною умовою успішної професійної взаємодії з ним.

3. Не слід ототожнювати критику дипломної роботи з критикою особистості студента. Зауваження та виправлення помилок – необхідна складова процесу перетворення дипломної роботи від недосконалого стану до відносної досконалості.

4. Емоційні переживання під час захисту студента для наукового керівника є, як правило, більшими, оскільки в його розумінні відбувається захист не тільки конкретної дипломної роботи, але й наукового напрямку, школи, яку розвиває вчений. Тому успішний захист дипломної роботи сприймається як спільна та значуща перемога.

5. Завершення роботи над дипломною роботою науковий керівник, найчастіше, не розглядає як завершення стосунків, особливо тоді, коли віддає студенту значну частину уваги, творчих ідей та емоційної підтримки. Саме тому відсутність контакту може сприйматися ним як ігнорування, невдячне забуття, не проходження перевірки на людяність тощо.

1.2. Питання для самоконтролю

1. Роль науки в розвитку суспільства.
2. Чому тема наукового дослідження має бути актуальною?
3. Чи потрібно враховувати вартісні параметри дослідження при виборі теми?
4. Переваги дослідження нетрадиційної теми.
5. Складові частини дипломної роботи.
6. Як необхідно працювати із законодавчими актами при проведенні досліджень?
7. Де потрібно розмішувати передовий досвід в організації діяльності з теми дослідження?
8. Чому важливо розробляти план перед початком досліджень?
9. Скільки підрозділів доцільно включати до кожного розділу роботи?
10. За якими критеріями слід обирати наукового керівника?
11. Дискусія з науковим керівником: це погано чи добре?

1.3. Практичні завдання

Завдання № 1

1. Обґрунтувати тему обраного наукового дослідження, довести, що це важлива на сьогодні тема. Підготувати доповідь до 3 хвилин з обґрунтування актуальності цієї теми дослідження.

2. Визначити тему, яку добре знаєте. Скласти перелік інформації, що буде подаватись у доповіді за цією темою.

Завдання № 2

1. На підставі розробленої ментальної карти написати доповідь за темою, яку добре знаєте.

1.4. Тести для самоперевірки знань

1. *Наука вивчає процеси, які відбуваються:*
 - а) лише в суспільстві;
 - б) поза законами логіки;
 - в) у навколишньому середовищі;
 - г) тому, що так має бути.
2. *Критеріями вибору теми наукового дослідження є:*
 - а) наукова новизна, вартість виконання досліджень, словозвучність теми;
 - б) актуальність теми, відповідність профілю спеціальності, відповідність виду діяльності підприємства;
 - в) відповідність профілю кафедри, наявність виконаних раніше робіт, цікава тема;
 - г) здатність студента провести дослідження, відповідність потребам часу, низька вартість досліджень.
3. *Актуальна тема досліджень – це тема, яка:*
 - а) досліджує проблему, в якій є нагальна потреба;
 - б) вивчає процеси в суміжних галузях наук;
 - в) невідома ще більшості фахівців;
 - г) забезпечить ефективність розробок.
4. *Дипломна робота має розкривати:*
 - а) тему дослідження;
 - б) порушення, які допускаються на підприємстві;
 - в) здібності студента до проведення досліджень;
 - г) шляхи покращення ситуації.

5. *Дипломна робота пишеться студентом:*
 - а) на підставі вивчення робіт інших студентів;
 - б) за підказками наукового керівника;
 - в) на підставі матеріалів конкретного підприємства;
 - г) використовуючи дані з інших наук.
6. *План дипломної роботи:*
 - а) розробляється на початку проведення досліджень;
 - б) складається, виходячи з інформацію, яку зібрали;
 - в) говорить про актуальність теми;
 - г) затверджується на вченій раді.
7. *За своїм змістом наукова робота:*
 - а) вивчає передовий досвід інших підприємств;
 - б) досліджує моделі діагностики;
 - в) допомагає знайти кращу роботу;
 - г) обґрунтовує засоби вирішення питань.
8. *Науковий керівник надає студенту консультації щодо:*
 - а) вибору теми дослідження;
 - б) функціональних обов'язків працівників підприємств;
 - в) методики вибору обкладинки дипломної роботи;
 - г) правил граматики.
9. *Співпраця з науковим керівником передбачає:*
 - а) щоденний звіт керівнику щодо обсягу виконаної роботи;
 - б) отримання консультацій щодо змісту дипломної роботи;
 - в) участь у засіданнях кафедри;
 - г) доведення керівнику своєї точки зору.
10. *Консультації щодо змісту дипломної роботи можна отримати у:*
 - а) викладачів суміжної кафедри;
 - б) декана факультету;
 - в) головного спеціаліста підприємства;
 - г) наукового керівника.

Відповіді

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
в	б	а	а	в	а	г	а	б	г

Тема 2. Теоретичний розділ наукової роботи

2.1. Методичні поради до вивчення теми

Із цієї теми передбачається вивчення таких питань:

- ✓ підбір літератури;
- ✓ викладення змісту теоретичного розділу;
- ✓ написання статей, тез.

Література для самостійного вивчення теми: [1; 4; 6; 7; 15; 18; 20; 24; 25; 27; 29].

Мета теми – надати рекомендації щодо методики збирання матеріалу та написанню теоретичного розділу дипломної роботи, а також наукових праць.

Підбір літератури

Для написання дипломної роботи треба підібрати за обраною темою літературу і вивчити її. Уся література підбирається студентом самостійно.

В умовах постійного росту обсягу інформації, збільшення числа видань ускладнюється система пошуку інформації, і уміння орієнтуватися в ній стає обов'язковим для будь-якого фахівця. За відсутності навичок відбору, зібрана інформація не буде достатньо повною, опиняться невикористаними багато джерел. Ціль інформаційного пошуку – аналіз інформації за темою, висвітлення стану питання, уточненні за необхідності теми, обґрунтування мети і завдань наукового дослідження.

Відправними літературними джерелами є рекомендовані в лекціях книги, брошури, статті і т. п., відповідні змісту проблеми дослідження тематики.

Далі пошук наукової літератури необхідно продовжити в бібліотеці. У процесі підбору літератури рекомендується розглянути декілька нещодавно опублікованих робіт за обраною темою. У таких виданнях звично подається огляд основних раніше проведених досліджень за відповідною проблемою, а в кінці надається список бібліографій по ній. Однак цього недостатньо, необхідний більш ретельний пошук літературних джерел. Для цього треба звернутися до спеціальних бібліографічної вказівки нереферативного типу: періодичним, ретроспективним, вузькоспеціалізованим, галузевим, загальним та іншим.

Якою б вузькою та спеціалізованою не була тема, пошук матеріалу може зайняти деякий час. Для того, щоб звузити середу пошуку, інформацію, потрібно проаналізувати та обробити, вибрати найбільш необхідну.

Тому важливо дотримуватися таких правил відбору літератури:

- а) ретельно вивчати бібліографію;
- б) максимально сумлінно віднестися до підбору матеріалів;
- в) систематично продивлятися періодичну літературу, особливо журнали;
- г) самостійно аналізувати статистичні матеріали;
- д) однаково ретельно вивчати як матеріал, що підтверджує концепцію дослідження, так і той, що суперечить їй.

Найбільш зручно і доцільно розпочинати збір матеріалів після того, коли скінчено попереднє ознайомлення з джерелами, які вже є, та історію досліджуваного питання, з'ясовується сучасний стан проблеми, виявлена уся відносна до неї література.

У процесі підготовки та проведення будь-якого дослідження можна виділити п'ять головних етапів:

- етап накопичення наукової інформації: бібліографічний пошук наукової інформації, вивчення документів, основних джерел теми, складання огляду літератури, вибір аспектів дослідження;
- формулювання теми, мети і завдання дослідження, визначення проблеми, обґрунтування об'єкта і предмету, мети, головних завдань, гіпотези дослідження;
- теоретичне дослідження – обґрунтування напрямів, вибір загальної методики, методів, розробка концепції, параметрів, формулювання висновків дослідження;
- проведення експерименту – розробка програми, методики, одержання і аналіз даних, формулювання висновків і результатів дослідження;
- оформлення результатів наукового дослідження, висновків, рекомендацій, уточнення наукової новизни та практичної значущості.

Як бачимо, дослідження розпочинається з аналізу інформаційних матеріалів з обраної теми. Інформацію поділяють на:

- оглядову (вторинну), огляд наукових матеріалів;
- релеративну, що міститься в описах прототипів наукових завдань;
- реферативну (вторинну), що міститься в анотаціях, резюме, рефератах;
- сигнальну (вторинну) – інформацію попереднього повідомлення;
- довідкову (вторинну) – систематизовані короткі відомості в будь-якій галузі знань.

Отже, при опрацюванні інформації її можна поділити на дві групи.

Первинна інформація – це вихідна інформація, що є результатом безпосередніх соціологічних експериментальних досліджень, вивчення практичного досвіду (це фактичні дані, зібрані дослідником, їх аналіз і перевірка).

Вторинна інформація – це результат аналітичної обробки та публікації інформації з теми дослідження (це опубліковані документи, огляд інформації з теми). Це:

- інформаційні видання (сигнальна інформація, реферативні журнали, експрес-інформація, огляди);
- довідкова література (енциклопедії, словники);
- каталоги і картотеки;
- бібліографічні видання.

Ця інформація служить теоретичним та експериментальним підґрунтям, основою проведення наукового дослідження, є доказом наукової обґрунтованості роботи її, достовірності та новизни.

Достовірність – це достатня правильність, доказ того, що названий результат (закон, сукупність фактів) є істинним, правильним. Достовірність результатів і висновків обґрунтовується експериментом, логічним доказом, аналізом літературних та архівних джерел, перевірених на практиці. Є три групи методів доказу достовірності: аналітичні, експериментальні, підтвердження практики.

До найважливіших методів наукового пізнання належать аналітичні методи. Їх сутність – доказ результату через логічні, математичні перетворення, аналіз статистичних даних, опублікованих і неопублікованих документів (облікових, планових, аналітичних, анкетних).

У процесі експерименту проводяться наукові дослідження порівнюються теоретичні та експериментальні результати. При зіставленні наукового результату з практикою необхідний збіг теоретичних положень з явищами, що спостерігаються в практичних ситуаціях. Тому для вивчення теоретичного підґрунтя теми дослідження потрібне глибоке опрацювання джерел інформації.

Знання опублікованої інформації дає змогу глибше осмислити науковий і практичний матеріал інших вчених, дослідників, виявити рівень вивчення конкретної теми, підготувати огляд літератури з теми. Потрібну наукову інформацію дослідник отримує в бібліотеках та органах науково-технічної інформації.

Форми обслуговування читачів у бібліотеках майже скрізь однакові:

- довідково-бібліографічне обслуговування;
- читальний зал;
- абонемент або міжбібліотечний обмін (МБО);

- заочний абонемент;
- виготовлення фото і ксерокопій;
- виготовлення мікрофільмів.

Для опрацювання джерел з обраної теми використовують інформаційно-пошуковий апарат бібліотеки.

У бібліотеках застосовується інформаційно-пошукова мова (ІПМ) бібліотечно-бібліографічного типу: універсальна десяткова класифікація (УДК) і бібліотечно-бібліографічна класифікація (ВБК).

УДК систематизує всі людські знання у 10 розділах, де кожний розділ має десять підрозділів і т. ін. При цьому кожне нове поняття отримує свій числовий індекс. Кодовим позначенням індексуються всі наукові знання, явища, поняття. І кожне нове знання при його виникненні знаходить своє місце. Залежно від потреб поділу інформаційно-пошукової мови до основних індексів додаються інші знаки, чим підвищується спеціалізація УДК. Для зручності сприйняття кожні три знаки відокремлюються крапкою (наприклад: 533.76).

Багато років УДК застосовувалась як найбільш досконала класифікація знань. Але згодом виникнення нових понять у науковій і практичній діяльності людей зумовили впровадження бібліотечно-бібліографічної класифікації (ВБК), яка має іншу систему класифікації й індексації людських знань. Основна частина її буквено-цифрових індексів побудована за десятковим принципом. Основні поділи ВБК розподілені в 21 відділі, кожний з яких має свій індекс із великих букв українського алфавіту.

Ці інформаційно-пошукові мови застосовуються при організації бібліотечних фондів. Основою інформаційно-пошукового апарату бібліотек є каталоги. Це розташовані в порядку алфавіту картки з описом видань. В алфавітному каталозі – за прізвищами авторів та назвами публікацій незалежно від їх змісту; в предметному – картки з описом літературних джерел згруповані за предметними рубриками теж в алфавітному порядку. Основні каталоги формуються за принципом алфавіту або за принципом систематизації знань. Крім основних каталогів створюються допоміжні: каталог періодики, картотеки статей і рецензій. Основними каталогами є систематичний і алфавітний.

Алфавітні каталоги містять картки на книги, розташовані в алфавітному порядку прізвищ авторів чи назв, при цьому береться спочатку перша буква слова, за яким іде опис, потім – друга і т. д.

Систематичні каталоги містять картки на книги, в яких назви робіт розташовано за галузями знань, згідно з чинною класифікацією науки.

Предметні каталоги містять картки з назвами творів із конкретних проблем і питань одного змісту.

Щоб користуватись каталогами, потрібно добре знати принцип їх побудови.

Провідне місце належить алфавітним каталогам. По них можна встановити, які твори того чи іншого автора є в бібліотеці. Картки каталогу розставлені за першим словом бібліографічного опису книги: прізвища автора або назви книги, яка не має автора. Якщо перші слова співпадають, картки розставляються за другим словом. Картки авторів з однаковим прізвищем – за алфавітом їх ініціалів тощо.

У систематичних каталогах картки згруповано в логічному порядку за галузями знань. Послідовність розміщення карток відповідає визначеній бібліографічній класифікації – УДК чи ББК.

Довідковий апарат систематичного каталогу включає посилання, відправлення, довідкові картки та алфавітно-предметний покажчик. Посилання вказує, де знаходиться література з близького чи суміжного питання («див. також»), відправні картки («див.») показують, у якому відділі знаходиться література з цього питання.

Предметний каталог концентрує близькі за змістом матеріали в одному місці, що дуже зручно для дослідника.

Ключем до каталогів бібліотеки є бібліографічні покажчики. Вони можуть бути різними за своїм завданням, змістом і формою. Для визначення стану вивченості теми потрібно звернутись до інформаційних видань, які випускають інститути та служби науково-технічної інформації, центри інформації, бібліотеки і охоплюють усі галузі народного господарства. Тут можна ознайомитись не лише з відомостями про надруковані праці, а й з уміщеними ідеями та фактами. Їх характеризує новизна поданої інформації, повнота охоплення джерел і наявність довідкового апарату, що полегшує пошук і систематизацію літератури.

Збір та обробку цих матеріалів в Україні здійснюють Книжкова палата України, Український інститут науково-технічної і економічної інформації (УкрІНТЕІ), Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського та інші бібліотечно-інформаційні установи загальнодержавного або регіонального рівня.

Основна маса видань названих установ поділяється на три види:

- бібліографічні;
- реферативні;
- оглядові.

Бібліографічні видання показують, що видано з питання, яке цікавить дослідника; часто це сигнальні покажчики без анотацій і рефератів. Цінність їх – у оперативності інформації про вихід у світ вітчизняної і зарубіжної літератури.

Реферативні видання містять публікації рефератів із коротким викладом змісту первинного документа, фактичними даними і висновками (експрес інформаційні, реферативні журнали, збірники та ін.), наприклад: РЖ «Економіка. Економічні науки». Виданням Книжкової палати України є бібліографічні покажчики: «Літопис книг», «Літопис газетних статей», «Нові видання України» тощо.

Для пошуку та аналізу літератури, що видана в минулі роки, має ретроспективна бібліографія, призначення якої є підготовка і розповсюдження бібліографічної інформації про видання за певний період часу в минулому. Це можуть бути: тематичні огляди, прайс-листи видавництва, пристаттєві списки літератури тощо.

Поряд з інформаційними виданнями органів НТІ для інформаційного пошуку слід використовувати автоматизовані інформаційно-пошукові системи, бази і банки даних, internet. Через службу internet можна отримати різноманітну інформацію. Не випадково говорять, що internet знає все.

За останні роки широко розвивається державна система збору, обробки, зберігання, ефективного пошуку та передачі інформації з використанням сучасної обчислювальної техніки. Розробкою методології створення ефективних інформаційних систем займається наука інформатика, яка має ряд специфічних напрямів розвитку:

- технічне створення автоматизованих інформаційно-пошукових систем;
- програмний – забезпечення обчислювальних машин програмами для користувачів;
- алгоритмічний – розробка алгоритмів змісту баз і банків даних.

Сукупність уніфікованих інформацій та послуг поданих у стандартизованому вигляді називається інформаційним продуктом – це спеціалізовані нормативні видання, державні стандарти, будівельні норми і правила тощо.

Накопичення і зберігання великих інформаційних масивів – баз даних, дозволяє систематизувати документи за ознаками певної тематики, а також формувати банки даних, для оперативного багаточільового використання відповідної інформації.

Досить популярним за останні роки стало використання інформаційної WEB-сторінки комп'ютерів.

Чи не є мережа WEB протипагою бібліотеці? Ця мережа дає можливість змінити найбільш важливі основи створення, розповсюдження і застосування знань у світі в короткі терміни. Мільйони людей користуються мережею WEB для оперативного пошуку інформації, перевірки та дискусії.

Інтернет і WEB стають інформаційним джерелом для мільйонів людей. До того ж це найчастіше діти шкільного віку. Ці майбутні дорослі отримують уміння і навички накопичення інформації та роботи з нею, і для більшості з них ця мережа є більш привабливою, ніж бібліотека чи вчитель. Чому?

Її привабливість у тому, що користувачі мають доступ до інформації без будь-якої допомоги, участі чи керівництва другої особи (викладача, бібліотекаря) і можна використати в будь-який час доби, не потрібно нікуди їхати, тим більше, що інформація може отримуватись за потребою.

І все ж мережа WEB не є універсальною заміною бібліотеки.

У чому ж недоліки WEB?

1. Не вся інформація розміщена на сторінках WEB, а та, що є дуже коротка за обсягом, зміст який міститься в цифровій формі дуже обмежений порівняно з друкованими матеріалами.

2. WEB – не завжди відповідає стандартам достовірності. Більшість матеріалів публікована без рецензій, без перевірки, гарантій (наприклад, з медицини, це думки і бачення окремих авторів).

3. WEB – не має каталогізації (описання змісту, форми) є лише мінімальна структура інформаційних матеріалів.

4. Не забезпечується ефективний пошук інформації фундаментальних наукових знань, і вона більше підходить для обміну свіжою інформацією і спілкування.

Функціонування автоматизованих систем обробки інформації (АСОІ) ґрунтується на машинному перетворенні інформації з відповідної проблеми. АСОІ використовується в науково-дослідному процесі в зв'язку із зростанням обсягів інформації до таких меж, коли досліджувати будь-яку проблему без ЕОМ неможливо. Структура інформаційної системи включає в себе банк даних: файл, секцію файлу, набір файлів, згрупованих у банку даних.

Банк даних є сукупністю наборів файлів, згрупованих у масивах даних.

Відомо, що в практиці міжнародних організацій у процесі обміну інформацією та при вирішенні завдань міжнародних економічних, науково-технічних, культурних, спортивних та інших зв'язків використовуються скорочені назви країн – блоки буквені та цифрової ідентифікації країн.

Міжнародна організація зі стандартизації (ІСО) розробила коди для кожної країни.

Щодо України традиційно вживають такі блоки буквені та цифрової ідентифікації:

– двобуквений алфавітний код України –UA– рекомендований Міжнародною організацією зі стандартизації (ІСО) для міжнародних обмінів, який дає змогу утворювати візуальну асоціацію із загально-прийнятою назвою України без будь-якого посилання на її географічне положення або статус;

– трибуквений порядковий код – 804 – присвоєний статистичним бюро Організації Об'єднаних Націй і використовується для статистичних розрахунків.

Ці блоки ідентифікації України зафіксовані для використання Міжнародною організацією зі стандартизації у стандарті НСО 3166-88 «Коды для представления названий стран».

ООН у своїй роботі також користується цими трьома блоками ідентифікації України.

Викладення змісту теоретичного розділу

Перший розділ дипломної роботи є суто теоретичним і характеризує здатність студента самостійно опрацьовувати літературні джерела за темою дослідження із наступним формуванням висновків.

У теоретичному розділі висвітлюється методика та загальна концепція вибраної теми дослідження.

На початку розділу визначається економічна сутність досліджуваного процесу, явища, його роль і місце в системі управління підприємством. Аналізуються наявні точки зору учених стосовно трактування основних економічних категорій та принципів аналізу об'єкта дослідження, полеміка економістів з основних проблем теми дипломної роботи і аргументується власна точка зору автора дипломної роботи з питань, що розглядаються.

У розділі необхідно охарактеризувати основні методики, використовувані при здійсненні економічного та фінансово-економічного аналізу обраного об'єкта дослідження, їх переваги та недоліки, сформулювати та обґрунтувати власний вибір цих методів та принципів аналізу.

Виклад матеріалу в цьому розділі доцільно будувати за принципом поступового звуження діапазону досліджуваних питань так, щоб логічно виділити і постійно тримати в центрі уваги головну, центральну проблему, що є предметом основного аналізу цієї дипломної роботи;

Під час написання розділу використовується наукова економічна література вітчизняних та зарубіжних авторів (монографії, статті у фахових економічних журналах і ЗМІ), статистична та нормативно-законодавча документація (Конституція України, Закони України, Укази Президента України, Постанови уряду тощо), інформація, отримана в мережі internet.

Підсумком першого розділу повинен бути стислий висновок, що впливає з досліджуваних питань, аналітичне та практичне вирішення яких стане предметом поглибленого аналізу в розділі 2 і 3 дипломної роботи.

При написанні першого розділу важливо звернути увагу на те, що:

- не варто переобтяжувати розділ великою кількістю графіків і таблиць (частину з них доцільно винести в додатки);
- розділ обов'язково повинен містити формули, моделі, які автором будуть використовуватись при написанні аналітичної частини дипломного дослідження;
- обов'язковим є посилання на джерела використаної інформації;
- розглянуті теоретичні питання за темою дипломної роботи повинні відображати результати сучасних розробок учених.

Написання статей, тез

Написання наукової статті вимагає передусім чіткого уявлення про рівень розробки досліджуваної теми в науці. Ось тому потрібно ознайомитись із основною літературою, що стосується обраної теми (монографії, статті). Пошукові цієї літератури допоможуть систематичний та алфавітний збірники, а також різноманітні бібліографічні покажчики. Літературу доцільно записувати на окремі картки чи в зошиті, зазначаючи всі дані про працю – прізвище та ініціали автора, назву монографії, статті чи збірника статей, тез, місце, рік видання, назву видавництва, кількість сторінок, маленький зміст або цитати.

Посилює достовірність одержаних результатів комбіноване використання джерел різних типів, але дуже важливо, щоб ці джерела точно відповідали поставленим завданням і співвідносились із темою наукової роботи. Фактичний матеріал найзручніше записувати на окремих картках із обов'язковим наданням джерела (назва твору, журналу, газети, словника і сторінки тощо). Записаний на картки фактичний матеріал зручно аналізувати, класифікувати. Результати проведених експериментів можуть подаватись у графіках, таблицях, формулах. Без цього неможлива, наприклад, жодна робота природничо-математичного циклу.

Традиційно структура наукової роботи містить такі компоненти: вступ, основну частину, висновки, перелік використаної літератури. Можливі також перелік умовних скорочень, перелік використаних джерел і додатки. Для зручності користування зміст доцільно подавати відразу після титульної сторінки роботи із зазначенням сторінок. Зауважимо: він може бути оформлений як простий чи розгорнутий план.

Наукова стаття – один із основних видів наукової роботи. Вона містить виклад проміжних або кінцевих результатів наукового дослідження, висвітлює конкретне окреме питання за темою дослідження, фіксує науковий пріоритет автора, робить її матеріал надбанням фахівців.

Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді відповідно до вимог, які публікуються в окремих номерах журналів або збірниках у вигляді пам'ятки авторам.

Оптимальний обсяг наукової статті – 6–12 сторінок (0,5–0,7 друкованого аркуша).

Рукопис статті, як правило, має містити повну назву роботи, прізвище та ініціали автора, анотації трьома мовами (українською, російською, англійською) на окремій сторінці, список використаної літератури. Стаття має просту структуру, її текст, як правило, не поділяється на розділи і підрозділи.

Умовно в тексті можна виділити такі структурні елементи.

1. Вступ – постановка наукової проблеми, її актуальність, зв'язок із найважливішими завданнями, що постають перед Україною, значення для розвитку певної галузі науки або практичної діяльності (1 абзац або 5–10 рядків);

2. Основні (за останній час) дослідження і публікації, на які спирається автор; сучасні погляди на проблему; труднощі при розробці цього питання, виділення невирішених питань у межах загальної проблеми, котрим присвячено статтю (0,5–2 сторінки машинописного тексту через два інтервали);

3. Формулювання мети статті (постановка завдання) – висловлюється головна ідея цієї публікації, яка суттєво відрізняється від сучасних уявлень про проблему, доповнює або поглиблює вже відомі підходи; звертається увага на введення до наукового обігу нових фактів, висновків, рекомендацій, закономірностей або уточнення відомих раніше, але недостатньо вивчених. Мета статті впливає з постановки наукової проблеми та огляду основних публікацій із теми (1 абзац, або 5–10 рядків).

4. Виклад змісту власного дослідження – основна частина статті. В ній висвітлюються основні положення і результати наукового дослідження, особисті ідеї, думки, отримані наукові факти, виявлені закономірності, зв'язки, тенденції, програма експерименту, методика отримання та аналіз фактичного матеріалу, особистий внесок автора в досягнення і реалізацію основних висновків тощо (5–6 сторінок).

5. Висновок, у якому формулюється основний умовивід автора, зміст висновків і рекомендацій, їх значення для теорії і практики, суспільна значущість; коротко накреслюються перспективи подальших розвідок з теми (1/3 сторінки).

Особливо цінними є статті, опубліковані у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України. Обов'язковою вимогою до наукових публікацій дослідника є відображення в них основних результатів наукової роботи, а також наявність в одному випуску журналу не більше однієї статті автора за темою дослідження. Статті, опубліковані до появи відповідних Переліків ВАК України, вважаються лише такими, що додатково відображають наукові результати.

Кожний дослідник прагне довести результати своєї праці до читача. Підготовка публікації – процес індивідуальний. Одні вважають за необхідне лише коротко описати хід дослідження і детально викласти кінцеві результати. Інші дослідники поступово вводять читача у свою творчу лабораторію, висвітлюють етап за етапом, докладно розкривають методи своєї роботи. Висвітлюючи весь дослідницький процес від творчого задуму до заключного його етапу, підбиваючи підсумки, формулюючи висновки і рекомендації, учений розкриває складність творчих пошуків. При першому варіанті викладу автор зважає на порівняно вузьке коло фахівців. Він користується ним при написанні монографії, статті. Такий варіант викладу дає змогу краще оцінити здібності науковця до самостійної науково-дослідницької роботи, глибину його знань та ерудицію.

Суттєвою допомогою в підготовці публікацій стане володіння дослідником певною сумою методичних прийомів викладу наукового матеріалу.

Використовують такі методичні прийоми викладу наукового матеріалу:

- послідовний;
- цілісний (з наступною обробкою кожної частини, розділу);
- вибірковий (частини, розділи пишуться окремо за будь-якою послідовністю). Залежно від способу викладу різним буде темп і кінцевий висновок.

Послідовний виклад матеріалу логічно зумовлює схему підготовки публікації: формулювання задуму і складання попереднього плану; відбір і підготовку матеріалів; групування матеріалів; редагування рукопису. Перевага цього способу полягає в тому, що виклад інформації здійснюється в логічній послідовності, що виключає повтори та пропуски.

Його недоліком є нераціональне використання часу. Поки автор не закінчив повністю черговий розділ, він не може перейти до наступного, а в цей час матеріал, що майже не потребує чистового опрацювання, чекає на свою чергу і лежить без руху.

Цілісний спосіб – це написання всієї праці в чорновому варіанті, а потім обробка її в частинах і деталях, внесення доповнень і виправлень. Його перевага полягає в тому, що майже вдвічі економиться час при підготовці остаточного варіанта рукопису. Разом із тим є небезпека порушення послідовності викладу матеріалу.

Вибірковий виклад матеріалу досить часто використовується дослідниками. У міру готовності матеріалу над ним працюють у будь-якій зручній послідовності. Необхідно кожний розділ доводити до кінцевого результату, щоб при підготовці всієї праці їх частини були майже готові до опублікування.

Кожний дослідник вибирає для себе найпридатніший спосіб для перетворення так званого чорнового варіанта рукопису в проміжний або остаточний.

У процесі написання наукової праці умовно виділяють такі етапи: формулювання задуму і складання попереднього плану; відбір і підготовка матеріалів; групування матеріалів; опрацювання рукопису.

Формулювання задуму здійснюється на першому етапі. Слід чітко визначити мету цієї роботи; на яке коло читачів вона розрахована; які матеріали в ній подавати; яка повнота і ґрунтовність викладу передбачається; теоретичне чи практичне спрямування; які ілюстративні матеріали необхідні для розкриття її змісту. Визначається назва праці, яку потім можна коригувати.

На етапі формулювання задуму бажано скласти попередній план роботи. Інколи необхідно скласти план-проспект, який вимагає видавництва разом із замовленням на видання. План-проспект відбиває задум праці і відтворює структуру майбутньої публікації.

Відбір і підготовка матеріалів пов'язані з ретельним доббором вихідного матеріалу: скорочення до бажаного обсягу, доповнення необхідною інформацією, об'єднання розрізаних даних, уточнення таблиць, схем, графіків. Підготовка матеріалів може здійснюватися з будь-якою послідовністю, окремими частинами, без ретельного стилістичного відпрацювання. Головне – підготувати матеріали в повному обсязі для наступних етапів роботи над рукописом.

Групування матеріалу – вибирається варіант його послідовного розміщення згідно з планом роботи.

Гранично полегшує цей процес персональний комп'ютер. Набраний у текстовому редакторі твір можна необхідним чином структурувати. З'являється можливість побачити кожну з частин роботи і всю в цілому; простежити розвиток основних положень; домогтися правильної послідовності викладу; визначити, які частини роботи потребують доповнення або скорочення. При цьому всі матеріали поступово роз-

мішують у належному порядку, відповідно до задуму. Якщо ж комп'ютера немає, то рекомендується кожний розділ писати на окремих аркушах або картках з однієї сторони, щоб потім їх можна було розрізати і розмістити в певній послідовності.

Паралельно з групуванням матеріалу визначається рубрикація праці, тобто поділ її на логічно підпорядковані елементи – частини, розділи, підрозділи, пункти. Правильність формулювань і відповідність назв рубрик можна перевірити на комп'ютері. За інших умов це можна зробити через написання заголовків на окремих смугах паперу. Спочатку вони розкладаються в певній послідовності, а потім приклеюються до відповідних матеріалів.

Результатом цього етапу є логічне поєднання частин рукопису, створення його чорнового макету, який потребує подальшої обробки.

Опрацювання рукопису складається з уточнення його змісту, оформлення і літературної правки. Цей етап ще називають роботою над остаточним рукописом.

Шліфування тексту рукопису починається з оцінки його змісту і структури. Перевіряється і критично оцінюється кожний висновок, кожна формула, таблиця, кожне речення, окреме слово. Слід перевірити, наскільки назва роботи і назви розділів і підрозділів відповідають їх змісту, наскільки логічно і послідовно викладено матеріал. Доцільно ще раз перевірити аргументованість основних положень, наукову новизну, теоретичну і практичну значущість роботи, її висновки і рекомендації. Треба мати на увазі, що однаково недоречними є надмірний лаконізм і надмірна деталізація у викладі матеріалу. Допомагають сприйняттю змісту роботи таблиці, схеми, графіки.

Наступний етап роботи над рукописом – перевірка правильності його оформлення. Це стосується рубрикації посилань на літературні джерела, цитування, написання чисел, знаків, фізичних і математичних величин, формул, побудови таблиць, підготовки ілюстративного матеріалу, створення бібліографічного опису, бібліографічних покажчиків. До правил оформлення друкованих видань висуваються специфічні вимоги, тому слід керуватися державними еталонами, довідниками, підручниками, вимогами видавництва і редакцій.

Заключний етап – це літературна правка. Її складність залежить від мовностильової культури автора. Одночасно з літературною правкою автор вирішує, як розмістити текст і які потрібні в ньому виділення.

Жанр наукової статті вимагає дотримання певних правил:

– у правому верхньому куті розміщуються прізвище та ініціали автора; за необхідності вказуються відомості, що доповнюють дані про автора;

- назва статті стисло відбиває її головну ідею, думку (якомога менше слів, краще – до п'яти);
- ініціали ставлять перед прізвищем;
- варто уникати стилю наукового звіту чи науково-популярної статті;
- недоцільно ставити риторичні запитання; мають переважати розповідні речення;
 - не треба перевантажувати текст цифрами 1, 2 та ін. при переліках тих чи інших думок, положень; перелік елементів, позицій варто починати з нового рядка, відокремлюючи їх одне від одного крапкою з комою;
 - у тексті прийнятним є використання різних видів переліку: спочатку, на початку, спершу, потім, далі, нарешті; по-перше, по-друге, по-третє; на першому етапі, на другому етапі.
 - цитати в статті використовуються дуже рідко; необхідно зазначити основну ідею, а після неї в дужках указати прізвище автора, який уперше її висловив;
 - усі посилання на авторитети подаються на початку статті, основний обсяг статті присвячують викладу власних думок; для підтвердження достовірності своїх висновків і рекомендацій не треба наводити висловлювання інших учених, оскільки це свідчить, що ідея дослідника не нова, була відома раніше і не підлягає сумніву;
 - стаття має завершуватися конкретними висновками і рекомендаціями.

Рукопис статті підписується автором і подається до редакції у двох примірниках: на папері та на електронному носії.

2.2. Питання для самоконтролю

1. Де доцільно підбирати літературу для досліджень?
2. Методи збирання матеріалів для дослідження.
3. Яку кількість підручників необхідно використати для написання теоретичного розділу?
4. З яких джерел доцільно брати інформацію для дослідження?
5. На скільки широко висвітлюють у теоретичному розділі резерви покращення ситуації за темою дослідження?
6. Які методики оцінки необхідно включати до теоретичного розділу?
7. Мова змісту дипломної роботи.
8. Відмінності між тезами та статтями.
9. Що пишуть першим, розділ роботи чи наукову статтю?
10. Де публікують наукові статті?

2.3. Практичні завдання

Завдання № 1

1. Дослідити основні теоретичні аспекти за обраною темою дослідження.
2. Скласти доповідь за результатами дослідження до 5 хв.

Завдання № 2

1. Подивитись художній фільм професійного спрямування.
2. Скласти доповідь за висновками на основі перегляду фільму та його впливу на розуміння теоретичних аспектів досліджуваної проблеми до 5 хв.

2.4. Тести для самоперевірки знань

1. *Чому потрібно в теоретичному розділі опиратись на роботи класиків:*
 - а) їх дослідження є фундаментальними й розглядають основну концепцію теми дослідження;
 - б) вони є відомими людьми;
 - в) вони вперше описали цю проблему;
 - г) їх роботи займають найбільший обсяг і їх твердженням важко заперечити.
2. *Література, яку слід використовувати при написанні теоретичного розділу:*
 - а) економічні енциклопедії, професійні журнали, оголошення в газеті;
 - б) підручники, наукові статті, монографії;
 - в) дипломні роботи інших студентів, навчальні посібники;
 - г) наукові статті, статті фахівців-практиків, дані інформаційних агентств.
3. *Теоретичний розділ дипломної роботи являє собою:*
 - а) критичний аналіз змісту законодавчих актів із теми дослідження;
 - б) власну точку зору автора дипломної роботи;
 - в) зібрання інформації, яку знайшов автор;
 - г) вивчену точку зору на предмет дослідження різних фахівців.
4. *У теоретичному розділі наводять формули, які:*
 - а) являють собою методику діагности ризику банкрутства підприємства;
 - б) автор розробив з допомогою наукового керівника;
 - в) було розроблено науковим керівником;
 - г) дозволяють глибше вивчити тему дослідження.

5. *Обсяг змісту теоретичного розділу:*
 - а) залежить від кількості зібраних матеріалів;
 - б) не повинен перевищувати 20 % дипломної роботи;
 - в) не може перевищувати кількість використаних джерел;
 - г) немає обмежень.
6. *Призначення методик, що наводяться в першому розділі:*
 - а) показують рівень знань студента;
 - б) їх будуть удосконалювати в третьому розділі;
 - в) на їх підставі у другому розділі здійснюють розрахунки;
 - г) від їх кількості визначають зміст другого розділу роботи.
7. *У кінці теоретичного розділу наводять:*
 - а) короткі висновки з проведених досліджень;
 - б) подяку науковому керівнику за допомогу в написанні роботи;
 - в) список формул, що використані в розділі;
 - г) причини вибору цієї теми дослідження.
8. *Наукова стаття відрізняється від тез:*
 - а) своїм обсягом;
 - б) методикою викладу матеріалу;
 - в) рівнем науковості;
 - г) наявністю списку використаних джерел.
9. *Після написання теоретичного розділу приступають до написання:*
 - а) пропозицій щодо удосконалення методик дослідження;
 - б) плану дипломної роботи;
 - в) наукової статті;
 - г) аналітичного розділу роботи.
10. *Цінність теоретичного розділу дипломної роботи полягає в тому, що він:*
 - а) обґрунтовує актуальність теми дипломної роботи;
 - б) допомагає вивчити основи теми дослідження;
 - в) додає обсягу дипломній роботі;
 - г) є обов'язковим у дипломній роботі.

Відповіді

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
а	а, г	г	г	б	в	а	б	г	б

Тема 3. Системне дослідження об'єктів

3.1. Методичні поради до вивчення теми

Із цієї теми передбачається вивчення таких питань:

- ✓ *сутність системи;*
- ✓ *властивості систем;*
- ✓ *принципи роботи систем;*
- ✓ *зворотній зв'язок системи.*

Література для самостійного вивчення теми: [6; 7; 12; 15; 18; 22; 23; 26].

Мета теми – розкрити основний зміст концепції системи, принципи її роботи, продемонструвати необхідність проведення системного дослідження об'єктів.

Сутність системи

Визначення поняття «система». Фундаментальним поняттям системного аналізу і таких засадних теоретичних дисциплін, як теорія систем, кібернетика, дослідження операцій, є поняття «система». Незважаючи на інтуїтивну зрозумілість та велику важливість цього терміна для наукових досліджень, донині не існує загальноприйнятого його визначення.

Огляд різних трактувань поняття «система» показує, що можна виділити такі основні пов'язані з ним змістові аспекти:

- найпоширенішим, але й найвужчим є «інженерне» розуміння системи як взаємозв'язаного набору елементів та способів їх з'єднання, які слугують певній меті;
- у «конструкторському» розумінні «система» подається як проектування та створення певного комплексу методів і засобів, які дослідник або розробник застосовує для досягнення певної мети, для виконання свого завдання;
- у науково-дослідницькому трактуванні «система» уявляється як загальна методологія дослідження процесів і явищ, що відносяться до певної галузі людських знань;
- у теоретико-пізнавальному аспекті «система» розуміється як спосіб мислення.

У науковій літературі є багато визначень поняття «система», що відносяться як до загальних, так і до конкретних систем різних видів.

У перших визначеннях у тій чи іншій формі зазначалось, що система – це елементи та зв'язки між ними. Так, наприклад, основоположник теорії систем Людвіг фон Берталанфі визначав систему як комплекс взаємодіючих елементів, що перебувають у певних відношеннях між собою та зовнішнім середовищем. Пізніше при визначенні цього терміна стало з'являтися поняття цілі. Так, у філософському словнику система визначається як «сукупність елементів, що знаходяться у відношеннях та зв'язках між собою певним чином та утворюють деяку єдність цілей». Останнім часом при визначенні системи поряд із елементами, зв'язками, їх властивостями та ціллю почали включати спостерігача, хоча на необхідність урахування взаємодії між дослідником та досліджуваною системою вказував ще один із основоположників кібернетики У. Р. Ешбі.

У різних визначеннях поняття «система» є багато спільного та взаємно доповняльного, тому краще використовувати найширше з них:

- наявність об'єкта, який являє собою множину підоб'єктів (або наявність множини об'єктів, які можуть розглядатися як один складний об'єкт);
- наявність суб'єкта дослідження, який називається спостерігачем;
- наявність завдання, яке визначає відношення спостерігача до об'єкта і є критерієм, за яким здійснюється відбір об'єктів та їх властивостей;
- наявність зв'язку між об'єктом, спостерігачем та завданням, що виражається в наявності певної мови описування.

Перші три умови утворюють єдність, що забезпечується наявністю мови, в якій проявляється їх взаємозв'язок.

У теоретико-пізнавальному аспекті можна виділити три можливі аспекти розгляду систем:

- 1) система розглядається як взаємопов'язаний комплекс матеріальних об'єктів (такий підхід зручний, в першу чергу, при дослідженні природних об'єктів або процесів матеріального виробництва);
- 2) система включає, з одного боку, набір матеріальних об'єктів, а з іншого – інформацію про їхній стан (такий підхід застосовується при описуванні процесів управління матеріальним виробництвом);
- 3) система розглядається чисто в інформаційному аспекті як комплекс відношень, зв'язків, інформації (такий підхід прийнятий у теоретичних дослідженнях, за описування соціальних відносин та процесів управління).

Кожний із цих підходів потребує відповідного специфічного наукового інструментарію для розв'язання трьох різних видів завдань.

Системи оточують нас всюди: кожний предмет, явище, процес – це системи. Наприклад, системами є живі організми, технічні пристрої тощо. Безумовно, системами є фірми, корпорації, організації, банки, галузі економіки та вся економіка в цілому.

Система – це щось ціле, створене з окремих частин і елементів для цілеспрямованої діяльності. Ознаки системи характеризуються:

- ієрархічністю та відносною самостійністю;
- безліччю елементів;
- єдністю головної мети для всіх елементів;
- наявністю зв'язків між елементами;
- цілісністю і єдністю елементів;
- структурно вираженим управлінням.

Система може бути досить складною. Для аналізу такого роду систем доцільний їхній поділ на ряд підсистем. Підсистема – це набір елементів, що представляють автономну усередині системи галузь (наприклад, економічна, організаційна, технічна підсистеми).

Класифікація систем може бути здійснена за різними ознаками, однак основною є групування їх у три підсистеми: технічну, біологічну і соціально-економічну.

Технічна підсистема включає верстати, устаткування, комп'ютери й інші працездатні вироби, що мають інструкції для користувача. Набір рішень у технічній системі, як правило, обмежений, а наслідки рішень визначені. Наприклад, порядок включення і роботи з комп'ютером, порядок керування автомобілем, методика розрахунку щоглових опор для ліній електропередачі, розв'язання завдань з математики й ін. Такі рішення носять формалізований характер і виконуються в строго визначеному порядку. Професіоналізм фахівця, що приймає рішення в технічній системі, визначає якість прийнятого і виконаного рішення. Наприклад, гарний програміст може ефективно використовувати ресурси комп'ютера і створювати якісний програмний продукт, а некваліфікований – може зіпсувати інформаційну і технічну базу комп'ютера.

Біологічна підсистема включає флору і фауну планети, в тому числі відносно замкнуті біологічні підсистеми, наприклад, мурашник, людський організм та ін. Ця підсистема має більшу розмаїтість функціонування, ніж технічна. Набір рішень у біологічній системі також обмежений через повільний еволюційний розвиток тваринного і рослинного світу. Проте наслідки рішень у біологічних підсистемах часто виявляються непередбачуваними. Наприклад, рішення лікаря, пов'язані з методами і засобами лікування пацієнтів; рішення агронома про застосування тих чи інших хімікатів як добрива. Рішення в таких підсистемах допускають розробку декількох альтернативних рішень і вибір

кращого з них за якими-небудь ознаками. Професіоналізм фахівця визначається його здатністю знаходити краще з альтернативних рішень, тобто він повинен правильно відповісти на запитання: що буде, якщо...?

Соціально-економічна підсистема характеризується наявністю людини в сукупності взаємозалежних елементів. Як характерний приклад соціально-економічної підсистеми можна навести підприємство, його виробничий колектив. Ці підсистеми істотно випереджають біологічні за розмаїтістю функціонування. Набір рішень у соціально-економічній підсистемі характеризується великим динамізмом як у кількості, так і в засобах і методах реалізації. Це пояснюється високим темпом змін у свідомості людини, а також нюансів у її реакціях на однакові й однотипні ситуації.

Розглянемо інші основні поняття, які використовуються при дослідженні систем.

Підсистемою називають сукупність елементів, які об'єднані єдиним процесом функціонування та при взаємодії реалізують певну операцію, що необхідна для досягнення поставленої перед системою в цілому мети. Надсистемою називають ширшу систему, в яку входить досліджувана система як складова частина.

Елементом системи називають її частину, яка виконує специфічну функцію і є неподільною з погляду завдання, що розв'язується. Внутрішня структура елементів не є предметом системного аналізу. Важливі лише властивості елемента, які визначаються його взаємодією з іншими елементами системи та впливають на поведінку системи.

Варто зауважити, що поділ системи на елементи та поняття елемента є певною мірою відносними й умовними. Між елементами довільної системи та між різними системами існують зв'язки, за допомогою яких вони взаємодіють між собою. Ці зв'язки можуть виражатися в обміні речовиною, енергією чи інформацією між взаємодіючими системами або елементами. Система може мати зовнішні та внутрішні зв'язки.

Зв'язки можуть бути також як прямими, так і зворотними. Системи мають зовсім нові якості, які відсутні у її елементів. Ці якості виникають саме завдяки наявності зв'язків між елементами. Саме за допомогою зв'язків здійснюється перенесення властивостей кожного елемента системи до інших елементів.

Зворотні зв'язки є складною системою причинної залежності та полягають у тому, що результат попередньої дії впливає на наступний перебіг процесу в системі: причина підпадає під вплив зворотного впливу наслідку. Якщо зворотний зв'язок підсилює результат впливу наслідку, то його називають позитивним, а якщо послаблює – негатив-

ним. Негативні зворотні зв'язки сприяють збереженню стійкості системи. Тільки завдяки наявності зворотних зв'язків у системах можуть відбуватися процеси цілеспрямованої діяльності та регулювання.

Зв'язки перетворюють систему з простого набору компонентів у єдине ціле і разом із компонентами визначають стан та структуру системи, безумовно при визначальному впливі функції.

Важливими для описування систем є поняття структури та ієрархії. Під структурою системи розуміють її стійку впорядкованість та зв'язки між елементами і підсистемами. Структура відбиває найсуттєвіші зв'язки між елементами та підсистемами, які мало змінюються при змінах у системі та забезпечують існування системи і найважливіших її властивостей. Для визначення структури системи необхідно провести її послідовну декомпозицію, тобто виділити в ній підсистеми всіх рівнів, доступних аналізу, та їх елементи, які відповідно до завдань дослідження не поділяються на складові частини. Завдяки ієрархічності структура складних систем може бути подана через структуру їх частин – від підсистем до елементів.

Під ієрархією системи розуміють розташування її підсистем або елементів за певним порядком від вищого до нижчого.

Головним системоутворювальним фактором є її функція. Існує кілька поглядів з приводу того, що являє собою функція системи. Так, під функцією системи можна розуміти перетворення її входів у виходи. З іншого погляду функція системи може полягати в збереженні її існування, підтримці її структури та впорядкованості. Іноді функцію системи ототожнюють із функціонуванням цієї ж системи, визначаючи її як спосіб, засіб або як дії для досягнення цілі системи.

Системи функціонують у певному зовнішньому середовищі. Зовнішнє середовище – це все те, що знаходиться зовні системи, включаючи необхідні умови для існування та розвитку системи. Зовнішнє середовище складається із ряду природних, суспільних, інформаційних, економічних, виробничих та інших факторів, що впливають на систему та самі певною мірою перебувають під впливом цієї системи.

Взаємодія між системою та зовнішнім середовищем здійснюється за допомогою входів та виходів. Вхід системи – це дія на неї зовнішнього середовища. Вихід системи – результат функціонування системи для досягнення певної мети або її реакція на вплив зовнішнього середовища. Загальна кількість взаємодій системи із зовнішнім середовищем дуже велика, тому на практиці обмежуються аналізом найсуттєвіших зв'язків, вибір яких визначається конкретними умовами управління тим чи іншим об'єктом.

Окрім функції система може мати ціль. Ціль системи – це бажаний стан її виходів. Системи, що мають ціль, називають цілеспрямованими. Будь-які соціально-економічні системи є цілеспрямованими, бо їх елементами є люди.

Стан системи характеризується кількісними та якісними значеннями внутрішніх параметрів (змінних) системи в цей момент. Функціонування системи або зміну станів системи в часі називають поведінкою або рухом. Отже, поведінка системи – це розгорнута в часі послідовність реакцій системи на внутрішні зміни та зовнішній вплив.

Рівновага – це здатність системи зберігати свій стан як можна довше (як за відсутності, так і за наявності зовнішніх збурюючих впливів).

Під стійкістю розуміють здатність системи повертатися в стан рівноваги після виведення її з цього стану впливом зовнішніх збурень. Стан рівноваги, у який система здатна повертатися, називають стійким станом рівноваги.

Важливе значення в системному аналізі має поняття управління. Управління системою необхідне для забезпечення її цілеспрямованої поведінки при зміні умов зовнішнього середовища або умов її функціонування. Управління досягається за рахунок відповідної організації системи, під якою розуміють її структуру та спосіб функціонування. Системи з управлінням називають кібернетичними системами.

Взаємодія системи із зовнішнім середовищем свідчить, що середовище надає системі ресурси, а одержує від неї та споживає продукти кінцевої діяльності системи (ПКД). ПКД не можуть бути створені в середовищі (принаймні в достатній кількості), оскільки за таких умов нема необхідності виділяти систему із середовища. Система необхідна середовищу для задоволення деяких своїх потреб у її кінцевих продуктах. Тому можна зробити висновок, що до створення нових систем спонукає наявність незадоволених потреб, або, інакше кажучи, система створюється для вирішення деякої проблемної ситуації.

Отже, об'єктивною основою формування системи є проблемна ситуація, тобто такий незадовільний стан елементів зовнішнього середовища, який середовище власними засобами (сукупністю систем зовнішнього середовища) на цьому етапі не в змозі нормалізувати.

Залежно від мети дослідження та враховуючи велике різноманіття систем можна обрати різні принципи та підходи до їх класифікації. При цьому систему можна характеризувати однією чи кількома ознаками.

Так, за походженням, розрізняють природні системи, які існують в об'єктивній дійсності – біологічні, фізичні, хімічні тощо (атом, молекула, організм, популяція, суспільство – приклади таких систем) та

штучні – системи, які створені людиною. Вони включають як різноманітні технічні системи (від простих механізмів до найскладніших виробничих комплексів та інформаційних систем), так і організаційні системи, що складаються з груп людей, діяльність яких свідомо координується для досягнення певної мети або виконання деяких функцій (наприклад, система управління підприємством, система державного управління).

За взаємодією із зовнішнім середовищем розрізняють замкнені та відкриті системи. Замкнена система характеризується високим рівнем незалежності від навколишнього середовища (наприклад, годинник). Відкрита система активно взаємодіє із зовнішнім середовищем, що полягає в обміні речовинами, енергією, інформацією. Безумовно, значна більшість систем, особливо економічних, є відкритими, наприклад країна, суспільство, людина, фірма, організація тощо.

Розрізняють статичні та динамічні системи. У статичній системі фіксуються статичні взаємовідношення на певний момент. Опис структури статичної системи є початком у систематизованого дослідження в довільній галузі науки. Системи статичної структури корисні для створення теоретичної бази з метою подальшого аналізу та синтезу систем. Якщо система переходить із часом від одного стану до іншого, то такі системи називають динамічними.

Системи поділяються також на детерміновані та стохастичні. У детермінованих системах перехід з одного стану в інший (тобто поведінка системи) є визначеним. На відміну від детермінованих систем рух (розвиток) стохастичних систем не є чітко визначеним та розглядається як випадковий процес.

Важливою класифікаційною ознакою систем є їх складність. Але й досі нема чіткого критерію визначення складності системи. Тому будемо розрізняти прості, складні та дуже складні системи. Ознакою простої системи може бути порівняно невеликий обсяг інформації, що необхідний для її описування та управління. Під дуже складними розуміють системи, стан яких неможливо достатньо вичерпно та точно описати. Приклади дуже складних систем: людина, корпорація з чисельністю співробітників понад 15 тис., економічна система країни тощо.

Розрізняють також великі системи – системи, моделювання яких ускладнено внаслідок їх розмірності, хоча часто в літературі поняття складної та великої системи ототожнюють.

Окремо слід виділити соціально-економічні системи – комплексні структури, що складаються із економічних, виробничо-технічних та соціальних підсистем, які виконують різні цілі (наприклад, місто, організація).

Властивості систем

Зупинимося на найважливіших властивостях систем.

Цілісність та подільність. Система є, передусім, цілісною сукупністю елементів. Це означає, що, з одного боку, система – це цілісне утворення, а з іншого – в її складі чітко можуть бути виділені окремі цілісні об'єкти (елементи). Але не компоненти утворюють ціле (систему), а навпаки, при поділі цілого виявляють компоненти системи. Первинність цілого – головний постулат теорії систем.

Неадитивність системи (емерджентність). Властивості системи хоча і залежать від властивостей елементів, але не визначаються ними повністю. Функціонування системи не може бути зведено до функціонування окремих її компонентів. Сукупне функціонування взаємозв'язаних елементів системи породжує якісно нові функціональні властивості системи. Звідси випливає важливий висновок: система не зводиться до простої сукупності елементів; розділяючи систему на частини, досліджуючи кожну з них окремо, неможливо пізнати всі властивості системи в цілому. Цю властивість ще називають системною, або інтегративною.

Емерджентність є результатом виникнення між елементами системи так званих синергічних зв'язків, які забезпечують загальний ефект функціонування системи, більший, ніж сума ефектів елементів системи, діючих незалежно.

Синергетика – (від грец. *synergetikos* – спільний, погоджений, діючий), науковий напрям, що вивчає зв'язки між елементами структури (підсистемами), які утворюються у відкритих системах (біологічних, фізико-хімічних, економічних та інших) завдяки інтенсивному (потоківому) обміну речовинами й енергією з навколишнім середовищем за нерівноважних умов.

Теоретичні засади синергетики – термодинаміка нерівноважних процесів, теорія випадкових процесів, теорія нелінійних коливань і хвиль.

У складних системах спостерігається погоджена поведінка підсистем, у результаті чого зростає рівень її впорядкованості (явище самоорганізації), тобто зменшується ентропія. Це, зокрема, стосується економічних систем. Результатом самоорганізації стає виникнення взаємодії (наприклад, кооперація) і, можливо, регенерація динамічних об'єктів (підсистем), складніших в інформаційному аспекті, ніж елементи (об'єкти) середовища, з яких вони виникають.

Спрямованість процесів самоорганізації зумовлена внутрішніми властивостями об'єктів (підсистем) у їх індивідуальному і колективному прояві, а також впливами з боку середовища, в яке «занурена» система. Але поведінка елементів (підсистем) і системи в цілому

істотно характеризується спонтанністю – акти поведінки не є строго детермінованими.

Ієрархічність системи – це складність структури системи, яка характеризується такими показниками: кількістю рівнів ієрархії управління системою, різноманітням компонентів та зв'язків, складністю поведінки та неадитивністю властивостей, складністю опису та управління системою, кількістю параметрів та необхідним обсягом інформації для управління системою. Ієрархічність системи також полягає у тому, що систему можна розглядати як елемент системи вищого порядку (надсистеми), а її елементи – як системи.

Взаємозалежність між системою та зовнішнім середовищем. Система формує та проявляє свої властивості при взаємодії із зовнішнім середовищем. Вона розвивається під впливом зовнішнього середовища, але при цьому намагається зберегти якісну визначеність та властивості, що забезпечують відносну стійкість та адаптивність її функціонування.

Рівень самостійності та відкритості системи визначається такими показниками: кількістю зв'язків системи із зовнішнім середовищем у середньому на один її елемент чи інший параметр; інтенсивністю обміну інформацією чи ресурсами між системою та зовнішнім середовищем; ступенем впливу інших систем.

Цілеспрямованість системи означає наявність у неї цілі.

Надійність системи (наприклад, організації) характеризується, зокрема: безперебійністю функціонування системи при виході із ладу одного із компонентів; фінансовою стійкістю та платоспроможністю організації; перспективністю запроваджені економічної, технічної, соціальної політики.

Розмірність системи – кількість компонентів системи та зв'язків між ними. Ці показники характеризують також складність системи.

Механізм негативного зворотного зв'язку забезпечує відновлення та підтримання рівноваги (порядку) в системі. Цей механізм існує в системах різних типів: природних, технічних, біологічних, економічних тощо. Принцип регулювання за допомогою зворотних зв'язків є одним із ключових у кібернетиці. Якщо значення параметрів регулювання відхиляються на виході від заданих, що свідчить про порушення рівноваги в системі або про неоптимальний режим її функціонування, то завдяки механізму зворотного зв'язку відбувається таке коригування входів системи, щоб рівновага в ній відновилась. Але повністю компенсувати збурення, особливо коли вони інтенсивні, доволі складно. Це можна зробити лише у штучних технічних системах.

У складніших системах, зокрема біологічних, соціально-економічних, за допомогою механізму негативних зворотних зв'язків під-

тримується стан динамічної рівноваги. Так, у біології відоме явище гомеостазису – підтримання стійкої рівноваги між життєво важливими функціями організму, що еволюціонує. У загальнішому сенсі йдеться про підтримання програми функціонування системи. Наприклад, «невидима рука», що в ринковій економіці збалансовує попит і пропозицію, встановлюючи рівноважні ціни, і є механізмом гомеостазису.

Щодо ринкової рівноваги, то вона означає встановлення спонтанного порядку, оскільки немає управляючого органу, який дістає інформацію про відхилення від рівноваги між попитом і пропозицією та коригує ціни, повертаючи систему до рівноважного стану. Спонтанна рівновага встановлюється на ринку внаслідок взаємодії продавців і споживачів. Кожний із них діє свідомо, маючи власні цілі, але в результаті їхніх спільних дій виникає єдиний для всіх порядок, що полягає у встановленні рівноважних цін та обсягів продукції.

Негативні зворотні зв'язки, компенсуючи відхилення, не завжди повертають систему до вихідних параметрів рівноваги (зокрема, до вихідних значень рівноважних цін та обсягів продукції). Це й означає, що йдеться про динамічну рівновагу.

Згідно з принципом позитивних зворотних зв'язків деякі зміни в системі не пригнічуються, а нагромаджуються та підсилюються, що може призводити до кумулятивних ефектів – переходу системи до нерівноважного стану. Далі система або руйнується, або принципово перебудовується зі зміною структури, функцій тощо.

Загалом головне завдання системних досліджень полягає в пошуку простоти у складному, а також ефективних методів та засобів дослідження й управління об'єктами. Детальніше до основних завдань, що розв'язуються за допомогою системного аналізу та теорії систем, можна віднести такі: виявлення та чітке формулювання проблеми за умов невизначеності; визначення або вибір оптимальної структури системи; виявлення цілей функціонування та розвитку систем; вивчення організації взаємодії між підсистемами та елементами; врахування впливу зовнішнього середовища; вибір оптимальних функціонування системи.

Принципи системного підходу – це положення загального характеру, що є узагальненням досвіду дослідження людиною складних систем. Їх часто вважають ядром методології. Відомо близько двох десятків таких принципів, але найважливішими базовими принципами, на які спирається загальна теорія систем та системний аналіз, є принцип системності та принцип ізоморфізму.

Принцип системності відбиває загальність погляду на об'єкти, явища і процеси світу як на системи з усіма властивими їм закономірностями. Цей принцип зумовлює необхідність спільного розгляду

системи як цілого і як сукупності елементів, дослідження будь-якої частини системи разом з її зв'язками з іншими частинами та із зовнішнім середовищем. Цей принцип постулює необхідність ієрархічного, принаймні трирівневого, дослідження системи: необхідно досліджувати власне систему, її підсистеми та елементи, а також розглядати систему як елемент системи вищого порядку.

Принцип ізоморфізму постулює наявність однозначної (власне ізоморфізм) чи часткової (гомоморфізм) відповідності структури однієї системи структурі іншої, що дає змогу моделювати одну систему за допомогою іншої, подібної в деякому відношенні.

Принципи роботи систем

Сучасні дослідження як у загальній теорії систем, так і в тих галузях знань, які, головним чином, виникли на її основі (синергетика, теорія катастроф), свідчать про наявність не тільки ізоморфізму чи суворої відповідності структури систем, а й загального у їх розвитку та функціонуванні.

Обидва ці принципи підкреслюють наявність загальних системних закономірностей, але вони не виключають специфіки будови, функціонування та руху систем різних типів. Загальні закономірності і намагається розкрити загальна теорія систем, тоді як аналізом загального й особливого в конкретних системах займаються інші галузі науки.

Серед інших важливих принципів слід відмітити такі:

- принцип кінцевої мети: абсолютний пріоритет кінцевої цілі системи;
- принцип ієрархії: корисне введення ієрархії елементів та (чи) їхнє ранжирування, корисне виділення модулів (підсистем) у системі та розгляд системи як сукупності підсистем;
- принцип функціональності: спільний розгляд структури і функції системи з пріоритетом функції над структурою;
- принцип розвитку: врахування динамічності системи, її здатності до розвитку, розширення, накопичення інформації, врахування невідзначеності та випадковості при функціонуванні системи.

Базовим поняттям системного аналізу є система. Незважаючи на загальність цього поняття, воно не має чіткого трактування, залежно від джерел походження.

Виділяються дві групи визначень системи.

Першу групу утворюють визначення, які не виділяють поняття цілісності системи: «Система – це множина об'єктів разом із відношеннями між об'єктами та між їх атрибутами (властивостями)».

Історія визначень такого типу зрозуміла і має джерело походження – природничі науки, в яких дослідник йшов шляхом від простого до складного – поділяв систему на елементи, розглядав властивості окремих частин і способи їх взаємодії, отримуючи таким чином уявлення про систему як про сукупність взаємопов'язаних елементів. Однак не завжди із властивостей елементів та їх відношень можливим є виведення загальних властивостей системи.

Інша група визначень включає цілісність як важливу властивість системи (це поняття є властивим для складних систем). Дійсно, якщо в результаті детального вивчення системи знайдена властивість, яку не можна поставити у відповідність ні одному з її елементів, то визначення першої групи виявляється недійсним, і потрібно «довизначати» систему. В цьому значенні система – це комплекс взаємопов'язаних елементів та взаємозв'язків між ними, що утворюють цілісність, що є особливою єдністю з середовищем та є елементом надсистеми, і цій цілісності притаманні властивості, мета цілі та функції не властиві окремим елементам.

Наявність істотних стійких зв'язків, саме істотних, а не будь-яких (відношень) між елементами або (та) їхніми властивостями, що перевершують по силі зв'язки (відношення) цих елементів з елементами, що не входять у цю систему, є важливим атрибутом системи. Саме ці зв'язки визначатимуть інтегративні властивості системи.

Процес зміни станів системи в часі відображає їх динаміку. Процеси в системі мають різноманітне значення. Зокрема, процеси створення комп'ютеризованої інформаційної системи вимагають реалізації різних процесів, які забезпечують основну функцію розробника. Отже, процеси описуються як залежності виходів від входів у модулях різного ступеня узагальнення або різного рівня ієрархії. При цьому принципово не важливо, чи сприяє, а чи перешкоджає загалом той чи інший процес реалізації системою своїх функцій.

Середовище – це сукупність усіх об'єктів, які впливають на систему, а також об'єктів, що змінюються під впливом системи, але не входять до її складу. Весь наш світ можна розглядати як гігантську систему, але ми не досліджуємо Всесвіт практично кожен раз, коли виникає проблема. Тому певна система є підсистемою Всесвіту, а Всесвіт лише в найбільш широкому сенсі можна називати середовищем цієї системи, а в абсолютній більшості середовище – це все те, що взаємодіє з системою, тобто теж певна підсистема Всесвіту.

Між середовищем та системою існують відношення, які узгоджуються через призначення системи. Зміна оточуючого середовища призводить до зміни призначення системи. Розуміння призначення не є

сталим під час вивчення системи. Воно може змінюватися в процесі конкретизації. Відображенням призначення є мета.

Отже, метою теорії систем та системного аналізу є відшукання принципів, загальних для різних складних об'єктів, на основі встановлення емпіричними дослідженнями їх ізоморфізму, функцій та динаміки.

3.2. Питання для самоконтролю

1. Які системи нас оточують?
2. Найбільш ефективніший шлях зміни роботи всієї системи.
3. Які складові системи є найголовнішими?
4. Основні властивості системи.
5. На прикладі конкретної ситуації покажіть властивості дефініції системи.
6. Чи доцільно в дослідженнях застосовувати лише аналіз чи лише синтез?
7. Робота причинно-наслідкового зв'язку між елементами системи.
8. Прояв принципів роботи системи в природі.
9. Причини нелінійного зростання в природі та суспільстві.
10. Прояв врівноважувального зворотного зв'язку в суспільстві.

3.3. Практичні завдання

1. Розробити детальний план власного дослідження.
2. Обґрунтувати як будуть проводитись дослідження за обраною темою з урахуванням того, що підприємство є цілісною системою.

3.4. Тести для самоперевірки знань

1. Системи характеризуються:
 - а) єдністю головної мети для всіх елементів, здатністю до самостійного відновлення,
 - б) чітко вираженим управлінням;
 - в) безліччю елементів, чітко вираженим управлінням, наявністю зв'язків між елементами;
 - г) безліччю елементів, цілісністю і єдністю елементів, ефективністю діяльності;
 - д) структурою та ієрархічністю, демократичним характером стосунків між елементами, відносною самостійністю.

2. *Урахування правил роботи системи у здійсненні діяльності важливе, оскільки:*
 - а) вони були створені ще 200 років тому;
 - б) все оточуюче середовище являє собою системи;
 - в) у країнах з розвинутою економікою це використовують;
 - г) вони показують рівень професіоналізму фахівця.
3. *До основних властивостей системи належить:*
 - а) цілісність, ієрархічність, лінійне зростання;
 - б) ефективність роботи, наявність структури, існування зв'язків;
 - в) можливість подання у вигляді моделі, стійкість до виживання;
 - г) адаптивність, стійкість, наявність причинно-наслідкових зв'язків.
4. *Системи вперше виникли:*
 - а) в дослідницькій лабораторії;
 - б) в природі;
 - в) у банківській сфері;
 - г) в технічних пристроях.
5. *Сутність аналізу полягає у:*
 - а) розділенні об'єкта, процесу, явища на частини;
 - б) розділенні об'єкта, процесу, явища на частини і почергову заміну окремих елементів;
 - в) розділенні об'єкта, процесу, явища на частини і видаленні неефективних складових;
 - г) розділенні об'єкта, процесу, явища на частини і вивченні роботи кожної частини.
6. *Сутність синтезу полягає у:*
 - а) доповненні ним аналізу, процес об'єднання раніше розрізнених речей у ціле або набір;
 - б) заміні ним аналізу, процес об'єднання раніше розрізнених речей у ціле або набір;
 - в) доповненні ним класифікації, процес об'єднання раніше розрізнених речей у ціле або набір;
 - г) діагностиці діяльності суб'єкта, об'єднанні раніше розрізнених речей у ціле або набір.
7. *Поява в роботі системи побічного ефекту:*
 - а) свідчить про некомпетентність менеджерів проекту;
 - б) його не завжди можна передбачити;
 - в) руйнує весь проект;
 - г) викликає необхідність його прорахувати.
8. *Зворотній зв'язок системи, що посилюється, проявляється у випадках:*
 - а) несплати банківського кредиту;
 - б) вчасного погашення банківського кредиту;

- в) знищенні хижаків у природі;
 - г) руху ескалатора в метро.
9. *Зворотній зв'язок, що врівноважує, проявляється у випадках:*
- а) вчасного погашення банківського кредиту;
 - б) розвитку рослини з насінини;
 - в) роботи кондиціонера;
 - г) відкритті банківського депозиту.
10. *Сутність емерджентності як властивості системи проявляється у:*
- а) системи володіють властивостями, якими не володіє жодна з їх складових;
 - б) посиленні ролі сильних елементів системи;
 - в) кожен елемент системи має своє коло відповідальності;
 - г) при формуванні системи з елементів, властивості системи не змінюються.

Відповіді

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
б	б	г	б	а	а	б	а	в	а

Тема 4. Аналітичний розділ наукової роботи

4.1. Методичні поради до вивчення теми

Із цієї теми передбачається вивчення таких питань:

- ✓ *зміст другого розділу;*
- ✓ *збір інформації;*
- ✓ *методи проведення аналізу.*

Література для самостійного вивчення теми: [1; 4; 6; 7; 15; 18; 20; 24; 25; 27; 29].

Мета теми – надати рекомендації щодо збирання та обробки аналітичної інформації, методів проведення аналізу, методики написання аналітичного розділу.

Зміст другого розділу

Цей розділ носить аналітичний характер. Його матеріал є логічним продовженням першого (теоретичного) розділу дипломної роботи і відображає взаємозв'язок теорії і практики.

У розділі аналізується фактичний стан проблеми, що вивчається, з наведенням конкретних прикладів. Досить глибоко і цілеспрямовано досліджується та оцінюється діюча практика господарювання, виявляються закономірності і тенденції фінансово-економічного розвитку на основі використання зібраних первинних документів, іншої інформації за поданий у дослідженні період.

У цьому розділі студент повинен показати вміння самостійно аналізувати статистичні дані та інший цифровий матеріал, зібраний під час науково-дослідної практики, узагальнювати його, формулювати висновки і пропозиції.

Результати аналізу розділу є базою для обґрунтування раціональних управлінських рішень, розробки конкретних заходів та пропозицій, виявлення резервів фінансово-економічної діяльності, зміст яких розкривається в наступному – третьому розділі дипломної роботи.

Якщо об'єктом дослідження дипломної роботи є конкретне підприємство (організація), то варто вказати:

- назву підприємства, історію його розвитку, дату заснування і реєстрації;
- величину статутного капіталу;
- мету та предмет діяльності;

- організаційно-правову форму господарювання;
- охарактеризувати виробничу діяльність підприємства, його продукцію:
- призначення, ринки збуту, конкурентоспроможність,
- дослідити основних конкурентів та постачальників;
- описати організаційну структуру підприємства.

На основі даних фінансової звітності здійснюється оцінювання результатів фінансово-господарської діяльності. Проводиться аналіз динаміки системи основних показників фінансово-господарської діяльності підприємства за останні два чи більше років (періодів). Для цього, як правило, розраховують такі основні показники:

- вартість майна (валюта балансу);
- чистий дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг);
- собівартість реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг);
- фінансові результати від операційної діяльності;
- фінансові результати від звичайної діяльності до оподаткування;
- величину чистого прибутку (збитків);
- середню величину оборотних активів і власного капіталу;
- коефіцієнти платоспроможності та ліквідності;
- рентабельність основної діяльності (економічної ефективності), власного капіталу тощо;
- коефіцієнти автономії, маневрування, фінансової стабільності;
- показник фінансового левериджу;
- коефіцієнти фінансового ризику, прогнозу банкрутства;
- інші показники, що не є основним предметом дослідження дипломної роботи

Усього має бути проаналізовано 15–20 показників, які відображають загальну оцінку фінансово-господарської діяльності підприємства і зроблено факторний аналіз впливу окремих показників на фінансово-економічну діяльність підприємства (наприклад, можна зробити факторний аналіз валового прибутку суб'єкта господарювання, обсягу виробництва, рівня рентабельності тощо).

Після цього, відповідно до теми дипломної роботи, потрібно провести спеціальний поглиблений аналіз фінансово-економічних показників за методикою, що була обрана і обґрунтована студентом в першому розділі роботи, з використанням сучасних методів та прийомів фінансового аналізу: графічного методу, методу експертного оцінювання, балансового методу, факторного аналізу тощо.

Завершується аналітичний розділ висвітлення наявної системи управління підприємством та виявлення недоліків в організації управління фінансово-господарською діяльністю.

Збір інформації

Рівень розвитку науки значною мірою визначається характером, достовірністю, цільовим призначенням інформації, яка одержана в результаті пізнання. Інформація є теоретичним і експериментальним підґрунтям для досягнення мети наукових досліджень і вирішення поставлених завдань. Вона є доказом обґрунтованості наукових положень, їх достовірності і новизни. Існує думка, що вирішення науково-технічних проблем на 90 % залежить від інформації і тільки на 10 % – від інтуїції. Інформація – це певні відомості про об'єкти, явища навколишнього середовища, їх параметри, якість і стан. Інформація створюється в результаті діяльності наукових колективів, окремих вчених і фіксується в системі точних понять, тверджень, теорії, гіпотез. Інформація є загальнонауковим поняттям, яке включає не тільки відомості, а й збір, збереження та переробку. Отримання, поширення й використання інформації мають суттєвий вплив на розвиток науки.

Наукова інформація поширюється в часі і просторі за певними каналами, засобами і методами.

Науковий документ є структурною одиницею інформаційних ресурсів. У повсякденній діяльності під документом розуміють будь-який папір, що має юридичну силу, щось засвідчує, надає якісь права чи обов'язки. Документ у науці – це матеріальний об'єкт з інформацією про факти, події, явища об'єктивної дійсності та розумової діяльності людей, яка закріплена створеним людиною способом передачі та зберігання у часі і просторі.

Серед книг і брошур важливе місце займають монографії, в яких висвітлено результати всебічного вивчення певної проблеми чи теми. Монографія може бути підготовлена як одним автором, так і колективом.

Особливе місце серед книг, які використовуються у сфері наукової інформації, займають підручники і посібники – неперіодичні видання, в яких містяться систематизовані відомості наукового і прикладного характеру, викладені в доступній формі як для викладачів, так і для студентів.

Найбільш оперативним джерелом науково-технічної інформації є періодичні видання, які виходять через певний проміжок часу, з постійним для кожного року числом номерів, але не повторюються за змістом, маючи однакову назву. Традиційними видами періодичних

видань є журнали і газети. До періодичних також відносять збірники наукових праць науковців ВНЗ, науково-дослідних інститутів.

До спеціальних видів технічних видань відносять нормативно-технічну документацію, яка регламентує науково-технічний рівень і якість продукції: стандарти, типові положення, методичні розробки.

Стандарти – нормативно-технічні документи, в яких встановлено комплекс норм, правил, вимог до об'єкта стандартизації і затверджений компетентними органами.

Важливе значення для проведення науково-дослідної роботи має патентна документація, тобто сукупність документів про відкриття, винаходи, а також відомості про охорону прав винахідників. Патентна документація характеризується високим рівнем достовірності, оскільки ця документація підлягає експертизі на предмет новизни і корисності.

Така кількість наукових документів пояснюється характером знань і різноплановою діяльністю людей.

Науковий документ відображає конкретну наукову ситуацію на всіх етапах наукового дослідження: від виникнення ідеї до створення, перевірки теорії та практичного її впровадження.

Характерною особливістю сучасного розвитку науки є значна кількість наукових документів, які одержані в результаті науково-дослідної роботи. Щорічно у світі видається понад 500 тисяч книг із різних галузей знань, велика кількість журналів, каталогів, довідників тощо. Обсяги нової інформації безперервно зростають, зростає і швидкість її розповсюдження. Уже з 1965 року у світовій інформаційній практиці з'явилася нова форма інформаційних видань – бібліографічні фактографічні машинозчитуючі бази даних на магнітних стрічках.

Найбільш важливою галуззю використання комп'ютерів є створення глобальних телекомунікаційних мереж, які б об'єднували людство в єдиний інформаційний союз. Глобальна мережа internet – це всесвітнє об'єднання регіональних і корпоративних мереж, що створюють єдиний інформаційний простір завдяки використанню стандартних протоколів передачі інформації.

Варто зазначити, що з розвитком електронних засобів інформації актуальність документальних джерел не знижується і потреба в них не зменшується.

Традиційним засобом передачі та збереження інформації є приведення в порядок документальних фондів. Найбільш поширеною є Універсальна десятична класифікація (УДК), яка використовується більш ніж в 50-ти країнах світу і юридично є власністю Міжнародної федерації документації (МФД), яка відповідає за розробку таблиць УДК, їх стан і видання.

Для проведення наукового дослідження потрібна як первинна, так і вторинна інформація.

Первинна інформація – це вихідні дані, які є результатом конкретних експериментальних досліджень, вивчення практичного досвіду.

Вторинна інформація – це результат аналітико-синтетичної переробки первинної інформації.

Етап збору і відбору інформації для проведення наукових досліджень є одним із ключових.

Організація його передбачає:

- визначення кола питань, що будуть вивчатись;
- хронологічні межі пошуку необхідної літератури;
- уточнення можливості використання літератури зарубіжних авторів;
- уточнення джерел інформації (книги, статті, патентна література, стандарти тощо);
- визначення ступеня відбору літератури – усю з цього питання, чи тільки окремі матеріали;
- участь у роботі тематичних семінарів і конференцій;
- особисті контакти із спеціалістами з цієї проблеми;
- вивчення архівних документів, науково-технічних звітів;
- пошук інформації в інтернеті.

Вихідну інформацію можна знайти в загальній і спеціальних енциклопедіях, а також у списках літератури, які прикладені до тематичних і оглядових робіт, що мають відношення до теми. В цьому випадку пошук інформації ведеться в антихронологічному порядку – від більш пізніших джерел до більш ранніх. Такий шлях пошуку швидше приводить до поставленої мети.

При пошуку інформації треба дотримуватись певних принципів її формування, а саме:

- актуальність інформації має реально відображати стан об'єкта дослідження в кожен момент часу;
- достовірність – це доказ того, що названий результат є істинним, правдивим;
- інформація має точно відтворювати об'єктивний стан і розвиток об'єкта;
- інформаційна єдність, тобто подання інформації у такій системі показників, при якій виключалась би ймовірність протиріч у висновках і неузгодженість первинних і одержаних даних;
- релевантність даних, тобто одержання інформації за запитом користувача, включаючи роботу з даними, які не належать до дослідження.

Дотримання цих принципів дозволило б виключити дублювання наукових досліджень. За підрахунками американських спеціалістів, від 10 до 20 % науково-дослідних робіт можна було б не проводити, якщо б правильно була підібрана наукова інформація з проблеми, яка вивчається.

Пошук потрібної інформації з кожним роком ускладнюється. Тому всі наукові працівники мають знати основні положення інформаційного пошуку.

Інформаційний пошук – це сукупність операцій, спрямованих на пошук документів, які потрібні для розробки теми проблеми.

Пошук може бути: ручний, який здійснюється за бібліографічними картками, картотеками, каталогами, механічним і автоматизованим. Визначення стану вивченості теми доцільно розпочати із знайомства з інформаційними виданнями, які містять оперативні систематизовані відомості про документи, найсуттєвіші сторони їх змісту.

Інформаційні видання, на відміну від бібліографічних, включають не лише відомості про надруковані праці, а й ідеї та факти, що в них містяться. Крім оперативності, їх характеризує новизна поданої інформації, повнота охоплених джерел і наявність довідкового апарату, що полегшує пошук і систематизацію літератури.

Інформаційні видання охоплюють усі галузі народного господарства. Їх випускають інститути, служби НТІ, центри інформації, бібліотеки.

До основних інститутів і організацій України, які здійснюють централізований збір і обробку інформації основних елементів опублікованих документів, є: Книжкова палата України, Український інститут науково-технічної та економічної інформації (УкрУНТЕУ), Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського та інші бібліотечно-інформаційні установи загальнодержавного та регіонального рівнів.

Для підтвердження достовірності висновків і результатів дослідження, перевірки робочої гіпотези важливе значення має первинна інформація.

Найбільш поширеними і змістовними методами нагромадження первинної інформації є: опитування, спостереження, експеримент, тестування, анкетування.

Опитування – це метод отримання первинної соціологічної інформації, що ґрунтується на письмовому або усному зверненні до певної спільності людей – респондентів із запитаннями, зміст яких є проблемою дослідження на рівні емпіричних індикаторів і який передбачає реєстрацію та статистичну обробку отриманих відповідей, а також їх теоретичну інтерпретацію.

За формами та умовами спілкування і отримання інформації від респондентів розрізняють два типи опитування – анкетування та інтерв'ю, кожний з яких зустрічається в багатьох різновидах.

Для опитування важливо якісно підготувати анкету – систему запитань, об'єднану єдиним планом дослідження для з'ясування проблемної ситуації і вивчення характеристик об'єкта аналізу. Анкета, як правило, має 30–40 запитань. Щоб анкета могла успішно виконати своє призначення – дати досліднику вірогідну інформацію, треба знати і дотримуватися ряду правил та принципів її конструювання і, насамперед, різних питань, з яких складається анкета.

Надійність інформації в багатьох випадках залежить від формулювання питань. Питання та відповіді на них мають належати темі дослідження, формулюватись коротко, чітко і однозначно, так, щоб респондент їх правильно зрозумів і зміг обрати адекватну відповідь. Якщо дослідник не досить упевнений у тому, що перелік можливих відповідей є вичерпним, доцільно використати напіввідкрите питання.

Існують й інші вимоги до складання анкет, зокрема: забезпечення можливості ухилення від відповіді, збалансованість позитивних і негативних суджень; у формулюванні питань не повинно бути явних чи прихованих підказок, вони не мають навіювати уяву про «погані» чи «гарні» варіанти відповідей.

Опитування починається із звернення, яке розкриває мету дослідження, пояснює зміст, а якщо є потреба – правило заповнення анкети. Далі використовують контактні питання, відповіді на які є достатньо легкими. Ці питання мають бути близькими до теми опитування і поступово вводять респондента в досліджувану проблему.

Другою, усною, формою опитування є, як зазначалося вище, інтерв'ю. Інтерв'ю – це бесіда, яка проводиться за певним планом і передбачає безпосередній контакт інтерв'юера з респондентом. Відповіді останнього записуються або інтерв'юером, або механічно – на плівку.

Інтерв'ю, як правило, використовується, по-перше, на ранній стадії дослідження для уточнення проблеми і складання програми, по-друге, при опитуванні експертів, спеціалістів, які глибоко розуміються в тому чи іншому питанні.

Проведення інтерв'ю вимагає певної підготовки, не кожна людина може бути інтерв'юером. Для цього потрібні особистісні якості – товариськість, ввічливість, комунікабельність, врівноваженість, досить висока загальна культура, вміння швидко переключатися на нові питання, знаходити вихід із складних ситуацій спілкування. Значну роль у процесі інтерв'ю має компетентність дослідника з досліджува-

ної проблеми, знання особливостей середовища респондентів (освітній і культурний рівень, інтереси, особливості праці і побуту, специфіка мовного спілкування тощо).

Метод опитування використовується у ряді випадків:

- коли досліджувана проблема недостатньо забезпечена документальними джерелами інформації або коли такі джерела взагалі відсутні;
- коли предметом дослідження є характеристики, які недоступні для спостереження;
- коли предметом вивчення є елементи суспільної чи індивідуальної свідомості: потреби, інтереси, мотиви, настрої, цінності, переконання людей тощо. Зазначимо, що відображення різних сторін дійсності у свідомості людей не можна ототожнювати з самою реальністю. Справа в тому, що це явище суб'єктивне і значною мірою спотворюється при опитуванні, лише віддзеркалюючи думки людей про події і факти, які вивчаються;
- як контрольний метод для розширення можливостей опитування й аналізу досліджуваних характеристик та для перевірки даних, що отримані іншими методами.

Метод опитування передбачає отримання соціологічної інформації в ситуації соціально-психологічного спілкування, що накладає свій відбиток на її зміст та якість. Тому в науці напрацьована значна кількість методичних вимог і процедур для того, щоб подолати суб'єктивізм, підвищити надійність і ефективність цієї форми збирання інформації.

Спостереження – це аналітичний метод, за допомогою якого вивчають і фіксують сучасний стан об'єкта в результаті минулого, в реальних ситуаціях.

Експеримент – це нагромадження даних у контрольованих умовах, змінюючи один або декілька чинників.

Імітація – метод, оснований на використанні ЕОМ, який відтворює застосування різноманітних чинників не в реальних умовах:

- будуються моделі контрольованих і неконтрольованих чинників;
- визначається вплив на загальну стратегію дослідження.

Ефективним методом збирання первинної інформації є аналіз документів. Документи з різним ступенем повноти відображають економічний стан проблеми, фактологічну сторону соціальної дійсності; в них містяться відомості про процеси та результати діяльності підприємства, окремих людей, колективів, великих груп населення і суспільства в цілому. Саме з аналізу документів має розпочинатися конкретне дослідження.

Аналіз документів первинної і вторинної інформації дозволяє отримати об'єктивно існуючий стан і розвиток науки в цілому і окре-

мих наукових напрямів. Вивчення наукових інформаційних потоків дає можливість планувати, прогнозувати тенденції розвитку науково-інформаційної діяльності та її удосконалення.

Дослідження документальних інформаційних потоків здійснюється за допомогою використання банку даних.

Банк даних – певна сукупність програмних, організаційних, технічних засобів, призначених для централізованого накопичення та багаточільового використання інформації, яка систематизована і сконцентрована в певному місті (у пам'яті ЕОМ, бібліотеці, каталогах, картотеці). Його ядром є база даних.

База даних – іменована сукупність інформаційних одиниць у певній предметній сфері. Функціонування цієї бази забезпечується сукупністю мовних і програмних засобів, які мають назву системи управління базою даних.

База даних сприяє формуванню бази знань.

База знань – сукупність систематизованих основних відомостей, що належать до певної галузі знань і зберігаються в пам'яті ЕОМ. У ній виокремлюється дві відносно самостійні частини:

- знання про певну галузь у вигляді термінів і законів, стверджень;

- конкретні факти, що описують цю галузь.

База знань сприяє розвитку бази даних.

Після проведення емпіричного дослідження починаються його заключні етапи: опрацювання, аналіз і узагальнення даних. Ефективність дослідження залежить не тільки від обсягу інформаційного масиву, а й від глибини та всебічності його аналізу. Сама по собі первинна інформація не дає змоги зробити висновки, перевірити гіпотези і, таким чином, розв'язати завдання, що були поставлені в програмі. Тому оволодіння прийомами та методами аналізу одержаних даних – запорука результативного дослідження.

Для успішного проведення опрацювання інформації варто дотримуватися певної послідовності. Спочатку інформація проходить стадію попередньої підготовки до опрацювання, яка включає в себе вирішення двох основних завдань:

- перевірку інструментарію на точність, повноту та якість заповнення;

- кодування інформації, тобто її формалізація.

Перевірка на точність заповнення передбачає виявлення помилок у відповідях на кожне запитання та їх корекцію. При перевірці анкет, бланків інтерв'ю на повноту заповнення проводиться вибракування тих, які заповнені менш ніж на половину. При перевірці на якість

заповнення контролюються чіткість, адекватність відповідей, обведення цифрових кодів.

Після вилучення частини масиву анкет, бланків інтерв'ю, яка не відповідає названим критеріям, провадиться процедура кодування, яка включає в себе присвоєння кожному варіанту відповідей певних умовних чисел – кодів. У результаті вся інформація анкет чи бланків інтерв'ю перетворюється в систему чисел, у якій вирішальне значення має сам порядок кодів (чисел). Кодування інформації відбувається ще під час розробки інструментарію, коли варіанти відповідей на закриті та напівзакриті питання анкети отримують певні коди. Формалізований список варіанту відповідей називається кодифікатором.

Уже після опитування окремо проводиться кодування відповідей на відкриті і напівзакриті питання. Для цього:

- записуються варіанти відповідей та визначається їх частота;
- проводиться їх класифікація, зведення в певні смислові групи;
- усі варіанти відповідей кодуються за допомогою отриманого кодифікатора.

Для кодування інформації використовуються два способи: наскрізна нумерація всіх позицій (порядкова система кодування) або нумерація варіантів лише в межах одного запитання (позиційна система кодування).

Вибір того чи іншого способу залежить від характеру програмного забезпечення ЕОМ.

Після завершення кодування починається безпосередня обробка первинної інформації – ручна або машинна. Якщо обсяг вибірки невеликий, то доцільніше проводити ручну обробку. У сучасних умовах перевага надається машинній. Результати підрахунків даних за допомогою ЕОМ називаються табуляграфіями. Їх зміст і форма запису інформації визначаються гіпотезами дослідження та технічними можливостями. Машинна обробка дає досліднику так званий статистичний обрахунок (загальну кількість показників із кожного варіанту в абсолютному та відсотковому вираженні) і за завданням дослідника виявляє зв'язки та залежності (кореляції). Тут починають діяти і використовуватися закони математичної статистики.

Опрацювання інформації дає надійні підстави для її узагальнення, яке здійснюється у кількох формах, що фіксують різний рівень аналізу. Найпростішою і найбільш поширеною формою є групування даних, тобто віднесення об'єкта до тієї чи іншої групи залежно від обраного показника (наприклад, рівень продуктивності праці, прибуток). Згруповані таким чином однорідні за складом групи стають об'єктом аналізу. Вибір ознаки групування зумовлюється завданнями і гіпотезами дослідження. Основна проблема, що виникає у випадку використання прос-

того групування, – неправильний вибір показника, за яким здійснюється групування.

Групування об'єктів за двома і більше ознаками (наприклад, собівартістю, ціною, прибутком) називають перехресним, або комбінованим.

Залежно від завдань дослідження воно може бути структурним, типологічним і аналітичним.

При структурному групуванні проводиться класифікація за певним показником, притаманним усій сукупності даних (наприклад, із метою встановлення вікового складу працівників застосовують структурне групування за віковим інтервалом). Якщо ж за основу групування береться показник, створений самим дослідником або суб'єктивний за своєю природою, то проводиться типологічне групування (наприклад, типологія респондентів за такою ознакою, як «ставлення до приватизації»). Аналітичне групування здійснюється за двома і більше ознаками і слугує для виявлення їх взаємозв'язку, взаємозалежності.

У процесі групування отримують ряд чисел, який називають рядом розподілу. Ряди розподілу, які засновуються на якісних ознаках явищ і процесів, що вивчаються, характеризуються як атрибутивні, а на кількісних – як варіаційні. Останні, у свою чергу, поділяються на дискретні (переривчасті) та безперервні. Ряди розподілу мають як числову, так і текстову характеристики. Відповідне відображення даних досягається за допомогою таблиць. Таблична форма доповнюється графіками, найчастіше серед яких застосовують полігони (для дискретних рядів) і гістограми (для безперервних рядів).

З метою більш глибокого узагальнення інформації використовують спеціальні статистичні одиниці (величини). Середня арифметична – інтегральна характеристика ряду розподілу, яка дозволяє порівнювати їх один з одним у випадку, коли вони мають спільну основу. Дисперсія має визначати ступінь рівномірності розподілу тієї чи іншої характеристики, яку отримують за допомогою спеціальних формул. Коефіцієнти кореляції дозволяють аналізувати взаємозв'язки різних характеристик, що досягається порівнянням різних видів розподілу. Реалізація цього завдання вимагає досить складних розрахунків, які найчастіше виконують за допомогою ЕОМ.

Наступний елемент аналізу даних – інтерпретація даних, процедура якої має відповідати певним вимогам:

– характер оцінки та інтерпретації мають визначатися в загальних рисах уже на стадії розробки програми та концепції дослідження, де окреслюються принципові характеристики досліджуваного об'єкта;

- треба максимально повно визначити цей об'єкт та відповідний предмет дослідження;
- варто пам'ятати про багатозначність отриманих даних і потребу їх інтерпретації із різних позицій.

Процедура інтерпретації – це насамперед перетворення певних числових величин у логічну форму – показники (індикатори) за допомогою гіпотез, які визначаються ще на стадії розробки програми дослідження, а включаються в роботу дослідника лише на стадії інтерпретації. Характер поведінки гіпотез залежить від типу дослідження.

Зазначимо, що до яких би статистичних і математичних методів аналізу отриманої інформації ми не вдавалися, вирішальна роль в інтерпретації емпіричних даних належить концепції наукового дослідження, науковій ерудиції дослідника, наскільки він зможе правильно, глибоко й всебічно інтерпретувати отриманий результат.

У логіку інтерпретації економічних даних обов'язково має входити перевірка раніше висунутих гіпотез. У розв'язувальному дослідженні гіпотеза перевіряється простим зіставленням виявлених числових даних з уявними, в описовому – узагальненням характеристик неоднорідного за складом об'єкта. Тут найчастіше застосовується такий метод інтерпретації, як порівняння рядів розподілу за відносно однорідними підгрупами досліджуваної сукупності, а також метод зовнішнього порівняння числового ряду. В аналітичних дослідженнях, які ставлять за мету отримання висновків не лише про стан і зміни соціально-економічного об'єкта, а й про їх причини, схема перевірки гіпотез спирається на пошук взаємозв'язку між характеристиками об'єкта. Така схема складається з двох послідовних етапів інтерпретації: використання методу порівняння числових рядів розподілу і пошук факторного показника (показників).

Перевірка гіпотези про статистичний зв'язок між ознаками найчастіше здійснюється за критерієм «ХІ квадрат»; для виміру щільності зв'язку застосовуються різні коефіцієнти, вибір яких залежить від характеру таблиць і взаємозв'язку ознак. Найбільш прості і поширені двовірні таблиці, оскільки вони є наочними і універсальними.

Для вивчення лінійних парних зв'язків між кількісними показниками використовують кореляційний аналіз. Проте часто кореляція є результатом впливу якихось глибших причин на обидва показники. Коли ж зв'язок між змінними має нелінійний характер (а також для порядкових змінних), застосовуються коефіцієнти рангової кореляції.

Для опису структури зв'язків у деякій системі показників застосовується матриця кореляцій – квадратна таблиця, в кожній клітинці якої вміщують коефіцієнт кореляції для пари змінних. Для більш глибокого

аналізу використовують розвідувальний факторний або кластерний аналіз. Останній застосовується також для опису структури об'єктів, які становлять вибірку.

Для кількісних залежних змінних використовується регресійний (якщо незалежні змінні також є кількісними) або дисперсійний (якщо індикатори вимірені за номінальною або порядковою шкалами) аналіз. До якісних (номінальних і порядкових) залежних змінних в аналогічних ситуаціях застосовується дискримінантний або кластерний аналіз.

Поява множинного класифікаційного аналізу і методу індикаторних змінних дозволила використовувати в будь-яких моделях як кількісні, так і якісні предикати. Саме це сприяло широкому розповсюдженню регресійних і регресійно-подібних моделей.

Отже, процедура аналізу соціологічно-економічної інформації містить органічно взаємопов'язані компоненти аналізу цих даних у їх взаємодіях і взаємозалежностях, що відтворює відповідні характеристики досліджуваного соціального об'єкта. Такий аналіз дозволяє переходити до формулювання основних висновків та розробки практичних рекомендацій з метою конкретного застосування їх у науково-дослідній або практичній діяльності.

Після завершення аналізу даних отримані результати оформлюють у підсумкові документи дослідження: інформації, інформаційні записки, звіти про науково-дослідну роботу.

В інформації зміст результатів дослідження подається без їх інтерпретації. Вона включає:

- короткий виклад проблемної ситуації;
- перелік цілей і завдань дослідження;
- опис характеристик вибіркової сукупності;
- розподіл відповідей на запитання анкети або інтерв'ю, результати аналізу документів і спостережень у відсотковому викладі. Число розділів зазвичай відповідає числу гіпотез, сформованих у програмі дослідження.

Інформаційна записка (як і інформація) містить ті ж підрозділи, в яких подаються результати досліджень, але підсумкові дані уже коментуються, тобто описуються, цифровий матеріал може групуватися і порівнюватися, даються висновки із зазначенням тенденцій, що виявилися.

Аналітична записка є основним підсумковим документом невеликої наукової дослідної роботи. Вона може бути значною за обсягом і мати таку структуру:

- вступ – обґрунтовується необхідність проведення дослідження, вказуються причини використання тих чи інших методів збору, обробки та аналізу інформації, описуються мета і завдання дослідження, його

об'єкт і предмет, дається характеристика проблемної ситуації, доводиться репрезентативність вибірки;

- основна частина – включає аналіз зібраної інформації (здійснюється групування і зіставлення результатів дослідження). Увесь цифровий матеріал інтерпретується і аналізується, наводяться таблиці, графіки, діаграми тощо, виводяться закономірності функціонування тих чи інших явищ і процесів;

- висновок, у якому подаються основні результати дослідження і обґрунтовуються методи, прийоми розв'язання соціальних проблем.

Головним підсумковим документом дослідження є звіт. За своєю структурою звіти мають відповідати загальній логіці наукового аналізу і включати:

- вступну частину з викладом найважливіших програмних положень. До них належать опис проблеми, мета і завдання дослідження, об'єкт та предмет аналізу, інтерпретація основних понять, висунуті гіпотези, характеристика вибіркової сукупності;

- основну частину звіту, яку складають проблемні розділи, кількість яких, як правило, визначається кількістю висунутих гіпотез;

- заключну частину звіту, яку складають головні висновки дослідження, а в разі потреби, додаються також практичні рекомендації щодо вирішення існуючих проблем;

- додатки до звіту, які містять, як правило, інструментарій дослідження (баланс, звіти, анкети), за допомогою яких отримано емпіричну інформацію. Сюди ж включаються таблиці і графіки, що не увійшли до наукового звіту.

Загальними вимогами до звіту є: чіткість і логічність викладу, аргументованість основних положень, висновків, точність формулювань, конкретність викладу результатів роботи, обґрунтованість рекомендацій і пропозицій. Він обов'язково включає титульний лист, список виконавців, реферат, зміст, перелік умовних позначень і символів.

Звіт призначений у першу чергу для замовника дослідження, який зацікавлений мати докладну інформацію і практичні рекомендації, що дають змогу відповідно коригувати свої дії.

Окрім вищеназваних видів документів, розрізняють ще наукові публікації, які адресовані, головним чином, фахівцям, що вивчають цю проблему, і публікації у засобах масової інформації – розраховані на широкі верстви населення, яких хвилюють найактуальніші проблеми громадського життя.

Готуючи підсумковий документ, дослідник має враховувати специфіку споживача та основні вимоги до кожного із цих видів оформлення результатів.

Основною метою «замовленого» дослідження є висновки та рекомендації на підставі аналізу отриманої інформації.

Основні вимоги до аналізу інформації, висновків та рекомендацій, поданих у звіті, можна сформулювати таким чином.

Висновки і рекомендації мають ґрунтуватися насамперед на аналізі інформації, отриманої у конкретному дослідженні; при цьому не повинно бути міркувань, що спираються тільки на здоровий глузд, життєвий досвід, емоційні оцінки та ідеологічні уподобання.

Під час підготовки звіту в жодному разі не можна виходити з того, чи будуть висновки і рекомендації приємні чи неприємні замовникові, оскільки його об'єктивний інтерес пов'язаний виключно з відповідністю інформації реальному станові речей.

Рекомендації не повинні формуватися в директивній формі як однозначні рішення, що вимагають від замовника обов'язкових дій.

Рекомендації науковця, якщо вони ґрунтуються на результатах ретельно опрацьованої інформації, можуть виконувати пояснювальну і прогностичну (частково) функції, залишаючи сферу практичних соціально-економічних рішень практикам (політикам, управлінцям, адміністраторам та ін.), що, власне, і є їхньою професійною діяльністю.

Практичні пропозиції розробляються з метою усунення окремих проблемних ситуацій у розвитку соціально-економічних процесів, усунення негативних чинників і впровадження позитивних, коригуючих.

Методичні матеріали (вказівки, рекомендації) мають на меті пошук шляхів значного і цілеспрямованого вдосконалення організації економічних процесів на виробництві. У цьому випадку пропонується набір заходів, що мають методичний характер і які дають змогу підвищувати трудову активність, пізнавальну активність, поліпшувати їх інформування, стабілізувати склад соціальних груп тощо.

Соціальні проекти – соціально підготовлені, ретельно обґрунтовані конкретні пропозиції щодо впровадження в трудових колективах якісно нових форм організації праці і виробництва.

І, нарешті, одним із найперспективніших видів рекомендацій є наукові технології, які можна розробляти і у вигляді методичних матеріалів, і у вигляді соціально-економічних проектів.

Динамізм суспільного життя, логіка політичних і соціально-економічних перетворень в Україні вимагають найширшого використання даних конкретних соціологічно-економічних досліджень для розробки наукових методів управління економікою.

Практичний матеріал для дипломної роботи варто підбирати протягом переддипломної практики та поза її межами таким чином, щоб проілюструвати взаємозв'язок зібраних даних з обраною темою протягом декількох років.

Збір та опрацювання матеріалів за темою роботи проводиться також під час проходження педагогічної та переддипломної практики. Тому місце її проходження та зміст необхідно скоординувати з темою дипломної роботи, для того, щоб зібрати необхідні матеріали, в тому числі неопубліковані, архівні матеріали, результати власних спостережень.

При написанні окремих дипломних робіт доцільним може стати проведення соціологічних досліджень, опитувань та використання інших методів збору інформації, які також варто провести на цій стадії виконання дипломної роботи.

Інформаційним матеріалом для написання другого розділу повинні стати:

- законодавчі та нормативні документи;
- статистичні дані;
- дані соціологічних досліджень;
- конкретні приклади господарської діяльності;
- дані фінансово-економічної звітності;
- статутні документи підприємств (установ, організацій) тощо.

При опрацьованні нормативного матеріалу слід використовувати лише чинні нормативно-правові акти з останніми змінами та доповненнями до них. Нормативно-правові акти, що втратили чинність, можуть використовуватись у роботі лише з метою проведення порівняльного аналізу. При цьому обов'язково необхідно вказати на те, що аналізований акт втратив чинність.

У цьому розділі студент повинен показати вміння самостійно аналізувати статистичні дані та інший цифровий матеріал, зібраний під час науково-дослідної і конструкторсько-технологічної практики, узагальнювати його, формулювати висновки і пропозиції.

Результати аналізу розділу є базою для обґрунтування раціональних управлінських рішень, розробки конкретних заходів та пропозицій, виявлення резервів фінансово-економічної діяльності, зміст яких розкривається у наступному – третьому розділі дипломної роботи.

При написанні другого розділу важливо врахувати те, що:

- загальна інформація про підприємство не повинна бути дублюванням статуту, а результатом опрацювання установчих документів підприємства та іншої наявної інформації;
- розрахунок показників, які характеризують фінансово-господарську діяльність має супроводжуватись відповідними таблицями та графіками, в яких відображено динаміку зміни розрахованих показників;
- при проведенні спеціального аналізу за темою дипломної роботи необхідним є посилання на формули попереднього розділу. При цьому сама формула не дублюється, а зазначається її номер.

– при аналізі організаційної структури підприємства та системи управління за темою дипломної роботи схеми, які характеризують роботу підрозділів, наводяться в додатках.

Методи проведення аналізу

Під методом у широкому розумінні слова треба розуміти шляхи, способи та засоби пізнання дійсності, сукупність органічно пов'язаних принципів та прийомів дослідження різноманітних явищ. Метод визначається змістом та особливостями предмета. Предмет відповідає на запитання, що ми вивчаємо, а метод – як вивчаємо, якими способами та за допомогою яких саме засобів.

Під методом економічного аналізу розуміють науково обгрунтовану систему теоретико-пізнавальних категорій, принципів, способів та спеціальних прийомів дослідження, що дають змогу ухвалювати обгрунтовані управлінські рішення і базуються на діалектичному методі пізнання.

Особливості діалектичного методу полягають у тому, що всі явища, які досліджуються, розглядаються в їх взаємозв'язку та русі, зміні та розвитку, при цьому розвиток розуміють як боротьбу протилежностей на засаді об'єктивних законів реальної дійсності.

Категорії економічного аналізу – це загальні, ключові поняття цієї науки: фактори, резерви, модель, результативний показник, відсоток, дисконт, фінансовий результат, капітал, зобов'язання, активи, грошовий потік, леверидж тощо.

Принципи економічного аналізу регулюють процедурну сторону його методології та методики.

Основним елементом методу економічного аналізу є його науковий інструментарій (апарат), тобто сукупність загальнонаукових та специфічних способів і прийомів дослідження основної діяльності підприємств.

Метод аналізу має певні специфічні особливості, до яких належать:

- використання системи показників, що характеризують діяльність підприємства;
- вивчення причин зміни показників;
- визначення та вимірювання взаємозв'язків та взаємних залежностей між ними за допомогою спеціальних прийомів.

Метод реалізується через методику. Методика як сукупність правил, прийомів і способів для доцільного виконання будь-якої роботи завжди конкретна.

В економічному аналізі методика являє собою сукупність аналітичних способів і правил дослідження економіки підприємства, що певним чином відповідні до мети аналізу.

Під загальною методикою розуміють систему дослідження, що однаково використовується при вивченні різних об'єктів економічного аналізу в різних галузях економіки. Індивідуальні методики конкретизують загальну відносно визначених галузей економіки, визначеного типу виробництва або об'єкта дослідження.

Способи і прийоми економічного аналізу можна умовно розділити на математичні та евристичні (психологічні прийоми творчого мислення).

До математичних прийомів та способів відносять:

1. Традиційні логічні прийоми обробки інформації (порівняння; відносні та середні величини; групування; балансові; графічні; табличні).

2. Прийоми детермінованого аналізу:

2.1. Моделювання факторних систем (адитивних; мультиплікативних; кратних; комбінованих);

2.2. Способи факторних розрахунків (ланцюгові підстановки; абсолютних різниць; індексний; відносних різниць; інтегральний тощо);

2.3. Способи детермінованої комплексної оцінки (метод сум; суми місць; середньої геометричної; метод відстаней).

3. Прийоми фінансової математики (прості та складні відсотки, дисконтування, визначення нарощеної суми).

4. Прийоми стохастичного аналізу: кореляція (парна, рангова, канонічна), регресійний аналіз; дисперсійний аналіз; компонентний аналіз; сучасний багатомірний факторний аналіз тощо.

5. Прийоми оптимізації показників (математичне програмування, дослідження операцій, теорія ігор, теорія масового обслуговування; мережеві методи планування і управління, теорія управління запасами тощо).

Основними традиційними прийомами економічного аналізу є:

– абсолютні величини – показують, як змінюється показник протягом певного періоду часу або на скільки один порівнянний показник (об'єкт, явище) відрізняється від іншого за певною ознакою в абсолютному виразі;

– відносні величини обчислюються шляхом побудови часового ряду, тобто вони характеризують зміну того чи іншого показника в часі у відносному виразі. Здебільшого відносні величини є відношенням двох абсолютних величин (відсоток виконання плану, темпи зростання та приросту окремих показників тощо);

– спосіб порівняння являє собою оцінку й аналіз об'єкта, що досліджується, через аналогічні об'єкти (логічно порівнянні, але різномірні за економічним змістом). Тобто порівняння як метод спосіб дослідження здійснюється через зіставлення одного показника з іншими з метою визначення спільних рис або розбіжностей між ними (планових і фактичних показників, фактичних показників з нормативними, фактичних показників з аналогічними показниками минулих років тощо);

– середні величини являють собою узагальнюючу характеристику якісно однорідних, але кількісно відмінних одна від одної величин. Середні величини використовуються в якості однієї з найважливіших характеристик варіаційного ряду, що отримані при обробці економічних даних;

– групування – зведення первинних даних в окремі однорідні групи залежно від тієї чи іншої ознаки. Групування дозволяють не тільки систематизувати матеріал, а й виявляти характерні і типові взаємозв'язки процесів, ліквідувати випадкові відхилення;

– балансовий спосіб – це спеціальний прийом зіставлення взаємозв'язаних показників основної діяльності у формі балансу;

– таблиці – компактно і концентровано розкривають мовою цифр не тільки вихідну інформацію, але і алгоритми розрахунків та їхні результати. У таблицях прийнято розташовувати: спочатку абсолютні показники, потім відносні; вихідну інформацію раніше, ніж розрахункові показники; спочатку факторні показники, потім – результативні; далі – послідовні дії факторного аналізу і баланс відхилень, зведені результати аналізу.

В умовах поширення використання електронних таблиць EXCEL особливу увагу слід приділити графічному відображенню вихідної інформації і результатів її обробки.

Microsoft Excel підтримує різні типи діаграм, дозволяючи представити дані в найбільш зрозумілому вигляді. Створюючи діаграму за допомогою майстра діаграм – або використовуючи команду «Тип діаграми» для зміни наявної діаграми – можна легко вибрати потрібний тип у списку стандартних або призначених для користувача типів діаграм:

– гістограма дозволяє представити зміну даних упродовж відрізка часу або наочно порівняти різні величини. Гістограми поділяють на такі підтипи: звичайна гістограма, гістограма з накопиченням, нормована гістограма з накопиченням, об'ємна гістограма;

– лінійчаті діаграми дозволяють наочно порівняти окремі елементи. Лінійчаті гістограми поділяють на такі підтипи: з групуванням, із накопиченням;

- графік показує тенденцію зміни величин через рівні проміжки

Графіки поділяють на такі підтипи: звичайний, із накопиченням, нормований із накопиченням, об'ємний;

- кругова діаграма відображає елементи, які створюють ряд даних, показує внесок кожного значення в загальну суму;

- точкова діаграма показує відношення між чисельними значеннями в декількох рядах даних або відображає дві групи чисел як один ряд даних з координатами x і y ;

- діаграма з областями підкреслює зміну значення величин з часом;

- кільцева діаграма, як і кругова, показує відношення часток до цілого, але цей тип діаграми може включати декілька рядів даних;

- пелюсткова діаграма дозволяє порівнювати сукупні значення декількох рядів даних, показує відмінність значень щодо центральної крапки;

- поверхневу діаграму доцільно використовувати для пошуку якнайкращого поєднання в двох наборах даних. Так само, як на топографічній карті, області, що відносяться до одного діапазону значень, виділяються однаковим кольором або узором;

- бульбашкова діаграма – це різновид точкових діаграм, яка порівнює три набори значень і може бути представлена в об'ємному вигляді. Розмір бульбашки, або маркер даних показує значення третьої змінної;

- біржові діаграми найчастіше використовуються для демонстрації цін на акції,

- лінійчаті, циліндрові, конічні і пірамідальні діаграми використовують для підсилення ефекту гістограм, лінійчатих діаграм і об'ємних гістограм.

У детермінованому аналізі для виміру впливу факторів на результативний показник використовують різні способи, в основі яких лежить прийом елімінування.

Елімінування – означає усунення, виключення впливу всіх, окрім одного, факторів на величину результативного показника. Цей прийом виходить з умовного визнання того, що всі фактори змінюються незалежно один від одного.

Процеси моделювання можна умовно поділити на три етапи: 1 етап – аналіз теоретичних закономірностей; 2 етап – визначення методів для вирішення завдань; 3 етап – аналіз отриманих результатів.

Поширеним в аналітичних розрахунках є спосіб ланцюгової підстановки через можливість використовувати його в детермінованих моде-

лях усіх типів. Суть методу ланцюгових підстановок полягає в послідовній, почерговій заміні у функціональній моделі, яка описує базисний рівень економічного показника, базисних параметрів на звітні, в обчисленні умовних результатних показників та їх порівнянні для визначення впливу факторів. При цьому в першу чергу підлягають заміні кількісні параметри, далі – структурні, в останню чергу – якісні. Якщо у формулі міститься декілька кількісних, структурних або декілька якісних показників, послідовність замін залежить від оцінки того, які з них є основними, а які – похідними, які – вторинні. За почергової заміни базисних показників у формулі на звітні одержані результати можна зіставляти між собою, різниця між кожним наступним та попереднім показником і виражатиме елімінування впливу всіх інших факторів, крім заміненого.

У мультиплікативних і комбінованих (змішаних) моделях широко застосовується спосіб абсолютних різниць, який також заснований на прийомі елімінування. Правило розрахунків цим способом у мультиплікативних моделях полягає в тому, що відхилення (дельта) за факторним показником, що аналізується, треба помножити на фактичні значення мультиплікаторів (співмножників), розташованих ліворуч від нього, і на базові значення тих, котрі розташовані праворуч від фактора, що аналізується.

Спосіб відносних різниць використовується аналогічно, як і абсолютних різниць, тільки в мультиплікативних і комбінованих (змішаних) моделях. Розглянемо порядок аналітичних розрахунків на прикладі трьохфакторної мультиплікативної моделі. Для виявлення впливу факторів даним способом спочатку необхідно визначити відносні відхилення кожного факторного показника. Наприклад, для першого фактора це буде процентне відношення його зміни до бази.

В управлінській діяльності широко застосовуються індекси, зокрема, для відображення змін в обсязі випуску та реалізації, у цінах на товари й акції, у валютно-обмінних курсах тощо. Індекси – це узагальнюючі показники порівняння в часі й у просторі. Вони відбивають зміну досліджуваного явища за якийсь період порівняно з базисним періодом. Така інформація дає можливість порівняти зміни різних факторів і проаналізувати їхню поведінку.

У факторному аналізі індекси використовуються в мультиплікативних та кратних моделях.

У статистиці розрізняють загальний індекс та агрегатні індекси.

Загальний індекс – характеризує явища, що визначаються сукупністю безпосередньо непорівнянних елементів.

Агрегатні індекси – це загальні індекси, в яких з метою елімінування впливу окремих факторів на індекс відбувається фіксування інших факторів на незмінному (базовому або звітному) рівні.

Класичним прикладом використання індексів є визначення зміни обсягу реалізації та виявлення впливу на цю зміну кількості продукції, що реалізована, та цін на цю продукцію.

Загальний індекс не дає змоги виявити окремо вплив факторів на зміну обсягу реалізації. Для розв'язання цієї мети використовують агрегатні індекси. При побудові агрегатних індексів в статистиці використовується таке правило:

- якісні фактори, які входять у формулу, фіксуються на рівні базового періоду;

- кількісні фактори фіксуються на рівні звітного періоду.

У цьому випадку різниця між чисельником та знаменником означає зміну виручки в результаті середньої зміни цін на продукцію, що реалізована.

Розглянемо послідовність розрахунків індексним способом на прикладі трифакторної мультиплікативної моделі. Для виявлення впливу факторів цим способом спочатку необхідно визначити індекси кожного факторного показника.

Розглянуті вище способи ланцюгових підстановок, абсолютних, відносних різниць, індексний спосіб мають загальний недолік: при визначенні впливу одного з факторів інші приймаються в розрахунок незмінними. Цей умовний прийом елімінування не відбиває реальної ситуації. При використанні названих способів трохи занижується результат впливу тих факторів, заміна (підстановка) яких проводиться раніше, за рахунок завищення результату останньої підстановки. Більш точні розрахунки у факторному аналізі можуть бути отримані, наприклад, при використанні інтегрального способу.

Інтегральний спосіб застосовується в детермінованому факторному аналізі в мультиплікативних, кратних і комбінованих моделях. Даний метод дозволяє розкласти додатковий приріст результативного показника у зв'язку з взаємодією факторів між ними. Практичне використання інтегрального методу базується на спеціально створених робочих алгоритмах для відповідних факторних моделей.

Значна, до того ж зростаюча, кількість об'єктів аналізу, індикаторів, критеріїв діяльності робить неможливим виділити з числа результативних показників який-небудь один у якості загального, придатного для комплексної оцінки. Звідси виникає необхідність агрегування системи показників із метою ранжування результатів.

Конструювання інтегрального показника для узагальнюючої комплексної оцінки може проводитися методами: суми; середньої геометричної; коефіцієнтів; суми місць; відстаней тощо.

Комплексна оцінка методом суми визначається шляхом підсумовування фактичних значень показників чи їхніх темпів зростання стосовно бази порівняння. Недолік цього методу – можливість одержання високої оцінки за загальним показником при відставанні деяких інших, коли відбувається згладжування, вирівнювання загального результату.

Метод середньої геометричної базується на визначенні коефіцієнтів за окремими показниками, коли за одиницю приймається найвище значення цього індикатора. Інтегральна оцінка розраховується за формулою середньої геометричної.

Метод коефіцієнтів заснований на одержанні інтегрального показника шляхом перемноження відповідних коефіцієнтів і, власне кажучи, аналогічний методу середньої геометричної.

Метод суми місць припускає попереднє ранжирування кожного об'єкта аналізу – організації чи підрозділу, залежно від рівня показників, що досліджуються. Число місць повинно дорівнювати кількості організацій, що аналізуються. Чим менша сума місць, тим вищий ранг привласнюється об'єкту.

Треба відмітити, що з метою одержання більш точної комплексної оцінки кожним із перерахованих методів може бути врахована порівняльна значущість показників-індикаторів. Коефіцієнти значущості, як правило, визначаються експертним шляхом.

При використанні методу відстаней встановлюється близькість об'єктів аналізу до об'єкта-еталона за кожним із показників, що порівнюються. Вихідні дані формуються у вигляді матриці, тобто таблиці, де по рядках записані номери показників

До традиційних відносять методи економічного аналізу абсолютних, відносних і середніх величин; методи порівняння, групування, індексний, ланцюгових підстановок, балансовий та ін.

Метод аналізу абсолютних, відносних і середніх величин. Аналіз показників, економічних явищ, процесів, ситуацій починається з абсолютних величин. Абсолютний означає безвідносний, узятий поза зв'язком, поза порівнянням із чим-небудь.

Прикладами можуть бути: обсяг виробництва за вартістю або в натуральних показниках, сума валового доходу, сума прибутку. В процесі аналізу абсолютні величини використовуються як база для розрахунку середніх і відносних величин.

Відносний означає встановлений в порівнянні, у зіставленні із чим-небудь іншим, оцінюваний залежно від будь-яких умов тощо. Економічний аналіз починається з розрахунку відносної величини.

Наприклад, якщо планом передбачалося випустити продукції на 100 тис. грн, а випущено лише на 95 тис. грн, то по відношенню до завдання це складе 95 %.

Відносні величини використовуються при аналізі динаміки явищ. Вони характеризують зміну показника, явища в часі (відношення, наприклад, випуску продукції за декілька років до базисного періоду, узятого за 100 %).

Середні величини узагальнюють відповідні сукупності типових однорідних показників, явищ, процесів. Вони зручні в процесі порівняння досліджуваних ознак за різними сукупностями, дозволяють абстрагуватися від випадковості окремих коливань. У розрахунках застосовуються середня арифметична, середня зважена, мода і т. п.

Метод порівняння. Порівняння означає розгляд одного явища у зв'язку з іншим для встановлення схожості або відмінностей між ними, переваг або недоліків. Як вид аналізу, порівняння починається із зіставлення явищ, виділення з них спільного і відмінного. Порівняння проводиться з існуючими плановими показниками, з використанням кращих або середніх даних. У результаті відповідних порівнянь можуть бути виявлені відхилення від заданих показників плану, показників за минулі періоди, від середніх показників по виробничому об'єднанню, і висунуті пропозиції про урахування досвіду роботи кращих підприємств. Ці висновки є основою для прийняття подальших рішень.

4.2. Питання для самоконтролю

1. Яку інформацію подають у другому розділі?
2. Джерела інформації для написання розділу.
3. Методи проведення дослідження.
4. Роль нецифрової інформації в проведенні дослідження.
5. Як мають бути представлені в роботі результати дослідження?
6. Чи важливо при написанні аналітичного розділу консультиватися із фахівцями підприємства?
7. Переваги й недоліки табличного і графічного методів дослідження.
8. Як необхідно надавати висновки до таблиць?
9. Яку частку змісту статуту підприємства доцільно перенести до дипломної роботи?
10. Методи збирання нецифрової інформації.

4.3. Практичні завдання

Завдання № 1

1. Прочитати два твори протилежних жанрів.
2. Скласти доповідь до 5 хв. за висновками на підставі порівняння творів.

Завдання № 2

1. Відвідати 3 різні супермаркети, де спостерігати за поведінкою покупців. Визначити, які їх покупки є нерациональними і обґрунтувати, чому це нерационально.
2. Скласти доповідь до 5 хв. за висновками на підставі спостережень.

4.4. Тести для самоперевірки знань

1. У другому розділі дипломної роботи представляють:
 - а) огляд аналітичної інформації за темою роботи, зібраний зі статей різних авторів;
 - б) аналітичне дослідження теми роботи на прикладі конкретного підприємства;
 - в) пропозиції з використання моделей дослідження підприємств;
 - г) перелік методик, за якими необхідно проводити аналітичне дослідження.
2. Джерелами інформації для аналітичного розділу є:
 - а) первинні документи і звітність підприємства, інтернет-сайти інших підприємств галузі;
 - б) звітність міністерства фінансів, статті науковців;
 - в) документи міжнародних фінансових організацій, статут підприємства;
 - г) власні спостереження, чутки, плітки.
3. При проведенні аналітичного дослідження необхідно:
 - а) описувати реальну ситуацію на підприємстві, галузі;
 - б) писати лише ті висновки, які будуть сприйняті позитивно;
 - в) представляти точку зору зарубіжних фахівців;
 - г) виявляти спільні риси між різними підприємствами.
4. При проведенні аналізу діяльності підприємства необхідно:
 - а) детально вивчити й представити в роботі зміст його статуту;
 - б) проводити дослідження за останній рік;
 - в) познайомитись ближче з роботою топ-менеджерів підприємства;
 - г) проаналізувати проблему з теми дослідження на цьому підприємстві.

5. *При проведенні дослідження застосовують такі методи:*
 - а) порівняння, графічний, відносні величини;
 - б) метафоричний, ланцюгових підстановок, середніх величин;
 - в) кореляційного аналізу, інституційного вивчення;
 - г) хімічного аналізу, прийом групувань.
6. *Структуру розраховують для визначення:*
 - а) ефективності діяльності підприємства;
 - б) конкурентоспроможності продукції;
 - в) середнього значення показників;
 - г) питомої ваги кожного елемента в цілій системі.
7. *Аналітичні дослідження проводяться шляхом вивчення:*
 - а) лише цифрової інформації;
 - б) цифрової і нецифрової інформації;
 - в) точки зору експертів;
 - г) порівняння з діяльністю конкурентів.
8. *У висновках до таблиці необхідно:*
 - а) перерахувати цифри, які представлено в таблиці;
 - б) призначити шляхи вирішення проблеми, що склалась;
 - в) вказати помилки в діяльності підприємства;
 - г) пояснити, що означають тенденції, виявлені на підставі розрахунків.
9. *Кількість показників, які розраховують і представляють в аналітичному розділі:*
 - а) близько 5;
 - б) не менше 30;
 - в) близько 15–20;
 - г) краще 2–3.
10. *Для пояснення тенденцій, що були виявлені під час аналізу, доцільно:*
 - а) проконсультуватись із цього приводу з фахівцями підприємства;
 - б) детально представити стан справ у дипломній роботі;
 - в) пов'язати тенденції з політичною ситуацією в країні;
 - г) пошукати відповідь у підручниках.

Відповіді

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
б	а	а	г	а	г	б	г	в	а

Тема 5. Проектний розділ наукової роботи

5.1. Методичні поради до вивчення теми

Із цієї теми передбачається вивчення таких питань:

- ✓ *зміст третього розділу;*
- ✓ *методи пошуку ідей для проекту.*

Література для самостійного вивчення теми: [1; 2; 4; 5; 6; 7; 10; 13; 15; 18; 20; 21; 24; 25; 27; 29].

Мета теми – надати рекомендації щодо змісту третього проектного розділу наукової роботи, засобів пошуку джерел ідей для розробки проекту за темою дослідження.

Зміст третього розділу

Третім розділом дипломної роботи є проектний розділ. Мета розділу – набуття вмінь та навичок щодо апроксимації та прогнозування масових соціально-економічних явищ та процесів.

У цьому розділі студент повинен визначити клас моделей та сформулювати алгоритмічну схему дослідження, розробити модель для задачі, що досліджується, показати апробацію побудованої моделі за даними бази практики, провести тестування моделі на її адекватність, проаналізувати та визначити програмні продукти, за допомогою яких мають бути здійснені розрахунки.

Результати дослідження та вирішення проблем третього розділу можуть бути оформлені у вигляді запропонованих економіко-математичних моделей, методик статистичного аналізу тощо.

Завданням третього розділу є розробка конкретних рекомендацій, пропозицій, моделей управління параметрами розвитку, діяльності організації на базі основних теоретичних положень, методичних підходів, методичного інструментарію, що викладені в першому розділі, а також висновків, зроблених у другому розділі дослідження. Назва розділу формулюється таким чином: «Удосконалення... (предмет дослідження) на... (база дослідження)» або «Шляхи вдосконалювання... (предмет дослідження) на... (база дослідження)».

Рекомендації та пропозиції повинні ґрунтуватись на основних теоретичних положеннях, методичних підходах, методичному інструментарії, що викладені в першому розділі, а також результатах проведеного

у другому розділі дослідження. Вони повинні відповідати критеріям оптимальності, цільової ефективності та практичної реальності.

Виклад матеріалу підпорядковують одній провідній ідеї, чітко визначеній автором. Третій розділ носить прикладний характер. У ньому обґрунтовано викладаються пропозиції та надаються рекомендації студента щодо:

- подолання виявлених фінансово-економічних та соціальних проблем;
- перспектив розвитку чи вдосконалення функціонування об'єкта дослідження;
- запозичення та використання в практичній діяльності передового зарубіжного та вітчизняного досвіду з метою вдосконалення структури управління об'єктом;
- підвищення загальної ефективності суб'єкта господарювання, якості і конкурентоспроможності продукції тощо.

Приблизно і рекомендації повинні супроводжуватись математичними фінансовими розрахунками та визначенням очікуваного економічного і соціального ефекту від їх упровадження.

Примірна послідовність викладених пропозицій може бути такою:

- викладення плану та змісту пропонованих заходів з обґрунтуванням саме їх доцільності з усіх інших можливих альтернативних варіантів прийняття рішень, кожен з яких докладно описується;
- підрахунок витрат на організацію та впровадження запропонованих заходів;
- визначення економічного та соціального ефекту, який передбачається одержати у випадку реалізації запропонованих заходів;
- оптимізація досліджуваної проблеми за допомогою економіко-математичних методів та моделей.

На практиці часто використовується модифікований прийом ланцюгових підстановок – прийом різниць. У такому випадку перш за все визначають абсолютну чи відносну різницю (відхилення) щодо чинників та результативного показника. Це відхилення від плану чи від даних попереднього періоду. Потім відхилення за кожним чинником множать на абсолютне значення інших взаємопов'язаних чинників. Якщо на виконання плану за результативними показниками вплинули два чинники – кількісний та якісний, то відхилення від плану за кількісним чинником множать на плановий якісний, а відхилення від плану за якісним – на фактичний кількісний. Відхилення в динаміці за кількісним чинником множать на абсолютне значення якісного за минулий період, відносно якісного – на абсолютне значення кількісного чинника у звітному періоді.

У переважній більшості випадків успіх розв'язання проблеми залежить від вдало обраних й використаних керівником чи колегіальним органом управління конкретних методів підготовки рішень. Кожне управлінське рішення має свій конкретний результат, тому метою управлінської діяльності є знаходження таких форм, методів і засобів, які б сприяли досягненню оптимального варіанту. Прийняття рішень ґрунтується на достовірній інформації, яку менеджери повинні постійно вивчати.

Методи пошуку ідей для проекту

Першим етапом розробки консультаційних рекомендацій є формування максимально можливої кількості альтернатив вирішення проблеми. Це, з одного боку, дозволяє уникнути шаблонних рішень, а з другого – надає змогу клієнтові порівняти усі варіанти та обрати найкращий.

Формування переліку альтернатив має бути зумовлено стратегічними та фактичними цілями організації, станом зовнішнього та внутрішнього середовища, наявними та бажаними ресурсами, конкретними значеннями параметрів, що підлягають та не підлягають коригуванню. Пошук альтернатив є творчим процесом, що полягає в побудуванні нової комбінації з уже відомих прийомів і підходів. Виділяють наступні методи аналізу проблеми.

Методом поділу основну проблему поділяють на складові, що дозволяє виділити окремі елементи та побудувати «дерево цілей». Для кожного елемента пропонується окреме рішення та визначається комплекс заходів для його реалізації. Поступово реалізуючи частини, можна вирішити загальну проблему.

Метод комбінування (метод морфологічного аналізу) дозволяє знаходити нові рішення проблеми шляхом комбінації вже існуючих та заново визначених характеристик досліджуваного предмета чи засобу. Для цього характеристики упорядковують за різними класифікаційними ознаками. Отримане рішення вважається новим із точки зору нового способу сполучення визначених параметрів.

Під час розробки альтернатив рішень використовують методи групової роботи.

Групова робота, як спільна діяльність людей у межах невеликих колективів, має такі цілі:

- збільшити ефективність комунікаційних процесів та поліпшити взаєморозуміння учасників консультування;
- підвищити активність окремих працівників та стимулювати генерацію нових ідей.

Усі методи групової роботи засновані на принципі відкладеного обговорення.

При розробці і обґрунтуванні рішень на практиці використовуються такі методи: творче уявлення, догадка, побудова гіпотез, власний досвід і спостереження, досвід інших керівників, моделювання, екстраполяції, експертної оцінки, колективної генерації ідей (метод мозкової атаки), аналізу і синтезу, індукції і дедукції, аналогії, абстракції і конкретизації, графічного зображення явищ, написання сценаріїв та ін.

Для генерування ідеї слід виявити зацікавленість, завзятість, захопленість тематикою й творчу уяву. Вкажемо деякі методи пошуку нових ідей. Розглянемо основні методи.

Аналіз і синтез. Аналіз є методом дослідження явища (предмета, об'єкта), поділом його на складові частини, вивченням окремих сторін, а також взаємозв'язків між причинами і наслідками. У процесі наукового пізнання явища чи об'єкта аналіз доповнюється синтезом. При цьому використовуються результати, досягнуті на попередніх етапах, і будується модель, яка оптимізується і доводиться до остаточного вигляду.

Індукція і дедукція. Індукція є методом вивчення, який полягає у тому, щоб з окремих часткових явищ виводити загальні правила. Індукція веде до узагальнень, побудованих на фактах, а у підсумку до пізнання законів. Дедукція передбачає хід мислення від загального до часткового, а її висновки піддаються формалізації на підставі сучасних математичних методів прийняття управлінських рішень.

Метод асоціацій. Одним із засобів формування ідеї є пошук асоціацій, що мають відношення до теми. Асоціації за суміжністю, схожістю та контрастом, почерпнуті з асоціативного фонду, що зберігається в пам'яті, пов'язуються між собою згідно з логікою цієї архітектурної системи. Ця логіка робить асоціації опорою продуктивної перетворювальної діяльності, призводить до відкриття нових відношень в проєктованій моделі.

Метод асоціацій використовує зв'язок між елементами розумового процесу (відчуттям, сприйняттям, уявою, ідеями та ін.), у результаті якого виникає нова корисна думка.

Комбінаторний метод. Полягає у сполученні об'ємно-планувальних елементів, архітектурних деталей, схем групування приміщень тощо в різних комбінаціях. Творча уява дозволяє здійснити рекомбінацію вже відомих принципів, концепцій, що сполучаються у новий, оригінальний спосіб. У цьому випадку сутність творчого процесу полягає в реорганізації наявного досвіду і формуванні на його основі нових комбінацій. Для формалізації й найповнішого подання

інформації про всі можливі комбінації двох (трьох) ознак доцільно використовувати двомірні (або тримірні) матриці ідей.

Метод аналогій. Полягає в застосуванні вже відомих підходів, прийомів, рішень, видозмінених відповідно до вимог конкретного об'єкта. Метод аналогій полягає у використанні подібних рішень, які приймались раніше за схожих обставин. Важливо не допустити помилки на основі поверхневого вивчення схожої ситуації.

Сценарний метод (метод «вживання у роль»). Автор «примірює на себе» роль майбутнього споживача (відвідувача, критика тощо), прогнозуючи їх можливу реакцію на проєктований об'єкт. Уявне пересування ззовні або всередині об'єкта і виконання вимог процесу, який просторово організується, розширює основи творчості, у багатьох випадках забезпечує перехід від заданої функції до просторової концепції.

Метод інверсії. Якщо екстраполяція наявного досвіду виявилася недостатньо результативною, є сенс спробувати звільнитися від існуючих стереотипів, подивитися на ситуацію максимально відсторонено або ж взагалі зробити «навпаки», всупереч наявним аналогам. При застосуванні цього методу доцільно переглянути від самого початку всю послідовність функціонального процесу та прийняті прийоми його просторової організації, при цьому постійно ставлячи собі питання «а чому саме так, не інакше?», «чи можна це змінити?». При цьому не варто задовольнятися відповідями на кшталт «так прийнято», «так завжди роблять», «так вимагають нормативні документи тощо». Вдалим принципом застосування методу інверсії є, наприклад, запатентоване вирішення трибун стадіону, при якому вони лише до середини висоти мають звичний вигляд, а вище являють собою яруси балконів, кожен із яких нависає над розташованим нижче.

Метод ідеального кінцевого результату. Перед початком проєктування пропонується узагальнити всі вимоги до об'єкта, створивши його ідеальну модель, у якій кожна з цих вимог максимально виконується. Звичайно, повне втілення такої моделі в реальність явно неможливе, оскільки багато які з вимог є взаємовиключаючими. Проте вона допомагає виявити головні, найбільш суттєві суперечності, що відділяють реальний об'єкт від ідеального. На розв'язанні однієї з таких суперечностей (або одночасно кількох) і може бути побудована головна ідея проєкту. Інколи такий метод проєктування, який полягає у свідомому заостренні об'єктивно існуючих проблем з наступним пошуком шляхів їх розв'язання, називають проблемним.

Метод інтуїції міститься в здатності досягнення істини спостереженням поодиноких випадків без обґрунтувань за допомогою доказів.

Інтуїція розглядається як вміння здогадуватись про щось, минаючи логічні розміркування.

Математичні методи включають системний аналіз, екстраполяцію, кореляційний і регресійний аналіз виробничих цілей, «дерева цілей», експертних оцінок та ін. Ці методи передбачають використання сучасної електронної обчислювальної техніки.

Евристичні методи являють собою сукупність логічних прийомів, методичних правил дослідження, пошуку істини, способів реалізації творчого потенціалу особистості. За допомогою цих методів активізується мислення, знання, функція, фантазія особистості. Але евристичні міркування не можуть розглядатися як остаточні, а лише як попередні для визначення певної проблеми.

За *методом «Дельфі»* безпосереднє обговорення замінюють письмовим обміном інформацією і міркуванням на підставі розроблених запитань. Процедура, як правило, повторюється 4–5 разів, до зближення точок зору. Ця методика підвищує об'єктивність і надійність експертних оцінок, але водночас досить складна і трудомістка.

Метод «мозкового штурму» полягає в тому, що групі спеціалістів, які за складом розуму мають схильність до генерування ідей, доручається лише висувати найфантастичніші ідеї, без їх обговорення. Іншим спеціалістам, у яких переважає критичне мислення, доручається аналізувати ідеї і робити висновки.

Метод «мозкового штурму». Використовується для розв'язання дуже складних задач, пошуку основної ідеї концептуальних, конкурсних проектів тощо. На відміну від попередніх, є виключно колективним методом. Полягає в тому, що невелика група (не менше від 3-х осіб, найкраще – 5–10) збирається разом і її члени починають висловлювати ідеї, у тому числі найбільш нереалістичні. Під час власне мозкового штурму забороняється критикувати висловлені ідеї, навіть явно безглузді. Бажано підтримувати високий темп обговорення, не допускаючи великих пауз між виступами різних учасників. Один із учасників групи має обов'язково записувати всі запропоновані рішення, власноруч або за допомогою технічних засобів. Сеанс «мозкового штурму» триває не більше ніж 30–40 хвилин, після чого настає фаза критичного аналізу висловлених ідей, у результаті якої переважна більшість із них відбракується і залишаються лише кілька найперспективніших для подальшого розгляду.

Аналітичні методи (контрольного листка характеристик і морфологічного аналізу). При використанні методу контрольного аркуша характеристик готується до 20 запитань, згрупованих за видами використання, модифікації, адаптації, збільшення, зменшення, заміни,

перегрупування, комбінування. Цей метод ґрунтується на систематичній оцінці основних характеристик.

Морфологічний аналіз полягає в ідентифікації найважливіших змінних величин проблеми і використання правил комбінаторики для вивчення їх різних поєднань.

Метод емпатії полягає в ототожненні творчого працівника зі спеціалістом, що розробляє програму.

Метод інверсії належить до методів пошуку нових ідей і полягає в необхідному свідомому поданні психологічної інверсії мислення, відмові від попередніх поглядів на проблему, яка розглядається з нової позиції.

Метод «дерев варіантів». При використанні цього методу спочатку виділяють найсуттєвіші групи варіантів за докорінними відмінностями у способах досягнення цілі. Потім із кожної групи варіантів виділяють підгрупи з менш суттєвими відмінностями. Учасники пошуку альтернатив повинні мати гнучкість мислення, допитливість, сміливість, готовність до ризику, відсутність страху перед труднощами і невизначеністю. Кількість варіантів рішень не повинна бути занадто великою.

Модель «чорної дошки» базується на регламентації процесу вивчення альтернатив, поступовому обговоренні рішення з урахуванням постійної зміни інформації з цієї проблеми та з розміщення цього на умовній «дошці» для всіх учасників. Розвиток цієї моделі пов'язується з впровадженням ефективних засобів опрацювання інформації.

5.2. Питання для самоконтролю

1. Якими моделями доцільно користуватись для розробки проекту?
2. Що потрібно обґрунтовувати у третьому розділі дипломної роботи?
3. Що є основою для розробки проекту третього розділу?
4. Джерела ідей для розробки проекту.
5. Як доцільно розробляти проектний розділ з урахуванням того, що підприємство є єдиною системою?
6. Як слід використовувати цитати фахівців у третьому розділі?
7. Обсяг третього розділу роботи.
8. Роль графічного матеріалу в презентації змісту проекту.
9. Зв'язок економічного та соціального ефекту розробленого проекту.
10. Особливості використання досвіду розвинених країн для розробки проекту.

5.3. Практичні завдання

1. Обґрунтувати висновки за результатами аналітичного дослідження за обраною темою.
2. Скласти доповідь до 5 хв. за результатами дослідження

5.4. Тести для самоперевірки знань

1. *Зміст третього розділу наукового дослідження полягає в:*
 - а) обґрунтуванні нової моделі діагностики стану підприємства;
 - б) представленні досліджень інших дипломних робіт;
 - в) розробці пропозицій на підставі дослідженої ситуації на підприємстві;
 - г) наведенні прикладів ефективної роботи інших підприємств.
2. *Наявність у проектному розділі розрахунків проекту є:*
 - а) обов'язковим;
 - б) можливим;
 - в) не допускається;
 - г) залежить від теми роботи.
3. *Проектний розділ розробляється на основі:*
 - а) досліджень аналітичного розділу;
 - б) рекомендацій наукового керівника;
 - в) рекомендацій підручників;
 - г) змісту теоретичного розділу.
4. *Виклад матеріалу в дипломній роботі має здійснюватись:*
 - а) відповідно до рекомендації наукових робіт;
 - б) залежно від кількості вивчених джерел;
 - в) лише в текстовому форматі;
 - г) з дотриманням єдиної лінії досліджень.
5. *Обсяг третього розділу дипломної роботи має складати:*
 - а) близько 20 сторінок;
 - б) відповідно до обсягу наявного матеріалу;
 - в) залежить від теми роботи;
 - г) близько 40 % загального обсягу роботи.
6. *Сутність методу асоціацій полягає в пошуку ідеї:*
 - а) протилежної складеної ситуації;
 - б) яка застосовується у приватному бізнесі;
 - в) схожої певним елементом у інших галузях діяльності;
 - г) для розвитку підприємства.

7. *За допомогою методу «мозкового штурму»:*
- а) знаходять відповідь на певне поставлене питання;
 - б) складають звітність підприємства;
 - в) укладають договори з партнерами;
 - г) проводять навчання персоналу.
8. *У третьому розділі потрібно довести, що:*
- а) висунуті автором ідеї покращать ситуацію на підприємстві;
 - б) підприємство правильно сплачує податки;
 - в) розроблений проект невідомий конкурентам;
 - г) ефективність підприємства зростає.
9. *Економічний і соціальний ефект від запропонованих заходів полягає в:*
- а) необхідності витрати грошових коштів для вирішення соціальних питань;
 - б) обґрунтуванні змісту економічного та соціального розвитку підприємства;
 - в) підвищенні ефективності діяльності підприємства при обмеженні окремих соціальних проблем;
 - г) вирішенні всіх економічних та соціальних питань на підприємстві.
10. *Економічний ефект розробленого проекту має бути:*
- а) вищим, ніж у конкурентів;
 - б) більшим, ніж у середньому по галузі;
 - в) вищим за планові показники;
 - г) вищим за попередні значення на підприємстві.

Відповіді

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
в	а	а	г	г	в	а	г	б	г

Тема 6. Неосновні розділи дипломної роботи

6.1. Методичні поради до вивчення теми

Із цієї теми передбачається вивчення таких питань:

- ✓ загальні висновки до роботи;
- ✓ інші розділи роботи.

Література для самостійного вивчення теми: [1; 4; 6; 7; 15; 18; 20; 24; 25; 27; 29].

Мета теми – надати рекомендації щодо методики складання неосновних розділів дипломної роботи, таких як вступ, висновки, список використаних джерел, додатки.

Загальні висновки до роботи

Висновки розміщуються безпосередньо після основної частини, починаючи з нової сторінки. У них наводять отримані автором особисто основні наукові результати, які розкривають ступінь досягнення мети та завдань дипломної роботи, їх наукову і практичну значущість.

Висновки – результат теоретичного осмислення і критичного оцінювання досліджуваної проблеми.

У висновках перш за все обґрунтовано формулюється наукова новизна дослідження та даються відповіді на завдання, сформульовані у вступній частині роботи. Також оцінюється загальний економічний ефект здійсненого аналізу, викладаються негативні та позитивні моменти практики, обґрунтовується необхідність і доцільність проведення заходів, запропонованих автором роботи, спрямованих передусім на поліпшення функціонування досліджуваного об'єкта.

При розробці пропозицій і рекомендацій звертається увага на їх обґрунтованість, реальність і практичну прийнятність.

У висновках рекомендується викласти підсумки проведеного дослідження, основні наукові та практичні результати, що одержано, рекомендації щодо їх науково-практичного використання та сформулювати висновки. У цій частині дипломної роботи наводяться власні пропозиції щодо розв'язання проблемних питань відповідного об'єкта дослідження.

Для формулювання чітких висновків та ґрунтовних пропозицій рекомендується апробація основних положень дослідження на наукових конференціях, семінарах, публікація в наукових виданнях.

Висновки повинні базуватися на матеріалах основної частини роботи.

Виклад змісту кожного питання дипломної роботи має бути доказовим, пояснювальним та науково аргументованим.

Теоретичні положення повинні ґрунтуватися на конкретних матеріалах реальної дійсності, а приклади бути типовими. У висновках потрібно узагальнити результати дослідження в розрізі окремих розділів основної частини роботи.

Рекомендовано дотримуватись такої структури висновків: результати 1-го розділу – до 1 сторінки; 2-го розділу – до 2-х сторінок; результати 3-го розділу – 2–3 сторінки. Обсяг висновків не повинен перевищувати 5–6 сторінок.

Інші розділи роботи

Вступ дипломної роботи є відповідальною частиною роботи, у якій коротко викладають оцінку сучасного стану проблеми, відзначаючи практично розв'язані та нерозв'язані завдання, наукові підходи, що існують у цій галузі, провідних вчених і фахівців, світові тенденції розв'язання поставлених завдань, обґрунтування доцільності проведення наукових досліджень. У вступі коротко розкривається актуальність теми, чітко формулюється мета дослідження і завдання (відповідно до мети), які треба розглянути, щоб досягти поставленої у дипломній роботі мети.

У вступній частині обов'язково необхідно:

- розкрити актуальність теми дипломної роботи;
- розкрити ступінь розробленості теми дипломної роботи в наукових працях вітчизняних та зарубіжних учених-економістів;
- обґрунтувати необхідність проведення дослідження за обраною науковою темою;
- визначити об'єкт і предмет дослідження;
- чітко сформулювати мету і завдання дослідження;
- описати основні методи дослідження;
- навести вихідні дані для розробки теми.

Важливо звернути увагу на те, що розкриття *актуальності теми* дипломної роботи не повинно бути багатослівним, оскільки цьому передувала характеристика сучасного стану розвитку явищ, що мають відношення до дипломної роботи.

Метою написання дипломної роботи, як правило, є «удосконалення» або «поліпшення функціонування об'єкта дослідження». Формулювання мети як «дослідження» чи «вивчення об'єкта дослідження» є неправильним, оскільки такі слова характеризують спосіб досягнення мети (тобто удосконалення).

Завдання дипломної роботи, сформовані у вступі, обов'язково формуються за розділами дипломної роботи і мають відповідати завданням, сформованим науковим керівником у бланкові завдання та технічному завданні.

Об'єктом дослідження в дипломній роботі є процес, явище, регіон, галузь, окреме підприємство, що обране для дослідження.

Предметом дослідження є певна частина об'єкта дослідження. Саме на нього спрямовано основну увагу студента, оскільки предмет дослідження визначає тему дипломної роботи, зазначеної на титульному аркуші як її назва.

У список використаних джерел включаються тільки ті видання, що дійсно було використано в процесі написання дипломної роботи (на які було зроблено відповідні посилання в роботі):

- законодавчі документи;
- постанови уряду з питань економічної реформи;
- монографії;
- статті в періодичній пресі;
- електронні ресурси з інтернету тощо.

Список використаних джерел повинен включати не менше 25–30 найменувань.

Джерела розміщуються в порядку виникнення посилань. Бібліографічний опис джерел складають відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи.

Вимоги до додатків. Дипломна робота містить обов'язковий додаток – довідкові додатки (необов'язкові).

Довідкові додатки повинні підтверджувати окремі положення, висновки та пропозиції автора дипломної роботи.

У додатках вміщують матеріал, який:

– є необхідним для повноти змісту роботи, але включення його до основної частини може змінити впорядковане й логічне уявлення про роботу;

– не може бути послідовно розміщений в основній частині роботи через великий обсяг або способи відтворення

Додатки оформлюють відповідно до вимог цього навчально-методичного посібника.

Таблиці, графіки та схеми повинні мати назву і бути пронумеровані.

В основному тексті дипломної роботи обов'язково мають бути посилання на матеріал, що міститься в додатках, і пояснення змісту кожної таблиці, рисунка, схеми тощо, що винесені в додатки.

6.2. Питання для самоконтролю

1. Які моменти розкривають у висновках?
2. Що доцільно розкрити в першому пункті висновків до роботи?
3. Розділи вступу до дипломної роботи.
4. Методика складання списку використаних джерел.
5. Який матеріал виносять у додатки?
6. Обмеження щодо обсягу додатків.
7. Чому при написанні дипломної роботи недоцільно користуватись застарілими джерелами?
8. Черговість написання неосновних розділів роботи.
9. Чи можуть у роботі бути відсутні додатки?
10. Де брати інформацію для додатків?

6.3. Тести для самоперевірки знань

1. У висновках до роботи:

- а) представляють результати проведених досліджень;
- б) наводять методики досліджень, які використовувались;
- в) пояснюють як було проведено дослідження;
- г) переконують у раціональності висунутих пропозицій.

2. У висновках до роботи представляють:

- а) табличний матеріал;
- б) рисунки;
- в) цифровий матеріал;
- г) використані джерела.

3. До змісту висновків не можна включати:

- а) результати проведених досліджень;
- б) власні розробки автора;
- в) інформацію, якої немає у тексті роботи;
- г) особисту точку зору автора.

4. Актуальність теми дослідження представляють у:

- а) у першому розділі роботи;
- б) у висновках;
- в) у кінці третього розділу роботи;
- г) у вступі.

5. До списку використаних джерел включають:

- а) використанні для написання дипломної роботи джерела;
- б) роботи наукового керівника;
- в) підручники, в яких висвітлено досліджувану тему;
- г) саму дипломну роботу.

6. *Рекомендований обсяг додатків:*

- а) до 20 сторінок;
- б) до 15 таблиць;
- в) необмежений;
- г) відповідає кількості сторінок у другому розділі.

7. *Включення законодавчих актів до списку джерел:*

- а) є обов'язковим;
- б) забороняється;
- в) за дозволом наукового керівника;
- г) лише якщо вони використовувались у роботі.

8. *У тексті роботи необхідно давати посилання на:*

- а) усі використані підручники та роботи нобелівських лауреатів;
- б) усі використані джерела та наведені додатки;
- в) мету написання роботи та отримані дослідження;
- г) законодавчу базу та статут підприємства.

9. *Вступ до дипломної роботи:*

- а) розкриває ситуацію на підприємстві за темою дослідження;
- б) пишуть перед розробкою теоретичного розділу роботи;
- в) показує обсяг проведеної автором роботи;
- г) пишеться останнім після написання всіх розділів роботи.

10. *У висновках до роботи:*

- а) розкривають мету дослідження;
- б) обґрунтовують необхідність проведення цих досліджень;
- в) вказують види діяльності досліджуваного підприємства;
- г) представляють результати виконаного дослідження.

Відповіді

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
а	в	в	г	а	в	г	б	г	г

Тема 7. Майстерність публічних виступів

7.1. Методичні поради до вивчення теми

Із цієї теми передбачається вивчення таких питань:

- ✓ *етапи підготовки публічного виступу;*
- ✓ *структура виступу;*
- ✓ *основні інструменти спікера.*

Література для самостійного вивчення теми: [1; 3; 8; 9; 11; 14; 15; 17; 28].

Мета теми – розкрити структуру успішного публічного виступу, надати рекомендації за окремими психологічними, поведінковими моментам проведення успішних публічних виступів.

Етапи підготовки публічного виступу

Публічний виступ – це усне монологічне висловлення з метою досягнення впливу на аудиторію. У сфері ділового спілкування найбільш часто використовуються такі жанри, як доповідь, інформаційна, привітальна і торгова промова.

В основі класичної схеми ораторського мистецтва лежить 5 етапів:

- 1) добір необхідного матеріалу, змісту публічного виступу (*inventio* – «винахід»);
- 2) складання плану, розподіл зібраного матеріалу в необхідній логічній послідовності;
- 3) словесне вираження, літературна обробка мови;
- 4) завчання, запам'ятовування тексту;
- 5) проголошення.

Сьогодні в ораторській діяльності виділяють 3 основних етапи: докомунікативний, комунікативний і посткомунікативний.

Етапи публічного виступу

Докомунікативний	Комунікативний	Посткомунікативний
1. Визначення теми і мети виступу	1. Проголошення промови	1. Аналіз промови
2. Оцінка аудиторії й обстановки	2. Відповіді на запитання, ведення полеміки	
3. Добір матеріалу		
4. Створення тексту		
5. Репетиція		

Антична риторика винятково велике значення надавала підготовці публічного виступу (це чотири з п'яти етапів наведеної схеми). Греки говорили, що промови Демосфена промашені олією нічної лампади, під світлом якої він їх складав.

Підготовка до будь-якого ораторського монологу починається з визначення його теми і мети. Тему визначає або сам автор, або ті, хто запрошує його виголосити промову. Назва виступу повинна бути зрозумілою, чіткою, за можливістю короткою. Вона повинна відбивати зміст промови і привертати увагу слухачів (Наприклад: «Чи потрібні нам атомні електростанції?», «Стан охорони праці і техніки безпеки», «Про підготовку до проведення сертифікації виробів». При розробці порядку денного для нарад необхідно особливу увагу звертати на формулювання тем доповідей і повідомлень. Теми повинні орієнтувати людей на участь в обговоренні конкретних проблем. Тому доцільно «розшифровувати» пункт порядку денного «Різне». Людина буде мати можливість заздалегідь підготувати і продумати свій виступ. Деякі промови не мають назв: привітальна, мітингова й інші.

Починаючи розробку тексту, необхідно визначити мету виступу. Оратор повинен ясно уявляти, якої реакції він домагається. Основні цілі публічного монологу – повідомлення і вплив. Оратор може поставити задачу інформувати слухачів, дати певні відомості. Чи він розраховує схвилювати аудиторію, сформувані в людей переконання, уявлення, що стануть мотивами їхньої поведінки, тобто закликає до якоїсь дій. Часто ці завдання перехрещуються, сполучаються в одному виступі. Свої прагнення і задачі варто повідомити слухачам.

Важливо оцінити склад майбутньої аудиторії. Хайнц Леммерман – автор підручника з риторики – закликає заздалегідь настроїтися на своїх слухачів, поставити себе на їхнє місце, «побачити речі їх очима». Необхідні дані про тих, на кого розрахована промова – це: освітній рівень, напрям освіти (гуманітарна, технічна ...), пізнавальні інтереси, стать, вік, ставлення до теми і до оратора.

Завжди легше говорити, звертаючись до однорідного (гомогенного) складу (дилетанти, фахівці, колеги, студенти, люди однакових політичних поглядів тощо). Що однорідніша аудиторія, то більш передбачена реакція на виступ. Звертаючись до молоді, не можна загравати, лестити, повчати, дорікати в незнанні, некомпетентності, підкреслювати свою перевагу, ухилятися від гострих проблем і питань. Перед слухачами з високим рівнем професійної чи наукової підготовки не можна виступати, якщо немає нових поглядів, підходів до рішення проблеми, не можна допускати повтори, тривіальні судження, демонструвати

свою перевагу, зловживати цифрами, цитатами, ухилятися від суті проблеми.

У неоднорідній (гетерогенній) аудиторії виголошувати промову складніше. Якщо публіка різна за складом, треба, за можливістью, адресувати якийсь фрагмент кожній групі. Варто заздалегідь подумати про те, що сказати окремим, особливо авторитетним, важливим персонам, якщо ви знаєте, що вони прийдуть.

Необхідно також з'ясувати чисельність аудиторії. Великою кількістю слухачів складніше керувати. У переважній більшості людина легковірна, схильна до знеособлювання, не здатна до критики, бачить усе у чорно-білих фарбах, реагує на емоції. Що більша аудиторія, то простіше, наочніше, образніше варто говорити. Знання своїх слухачів, «прицільна» підготовка промови здобувають особливе значення під час обговорення якогось важкого питання у вузькому колі фахівців, ділових людей.

Варто довідатися, у якій обстановці буде проходити виступ – у залі, у кабінеті, чи є там кафедра, стіл, мікрофон. Треба з'ясувати також, після яких інших промов планується ваш виступ. Адже кожна наступна промова повинна бути цікавішою за змістом і формою, ніж попередня.

Наступна стадія докомунікативного етапу – складання тексту – починається з добору матеріалу. Щоб виступ був дійсно змістовним, краще використовувати не одне джерело, а декілька. Джерела матеріалу поділяються на групи:

1. Безпосередні – матеріали, здобуті автором із життя шляхом спостережень, власного досвіду:

- а) знання, практика;
- б) особисті контакти, бесіди, інтерв'ю;
- в) уява – уявне створення нових картин, образів, проєктів на основі минулого досвіду з елементами творчості.

2. Опосередковані:

- а) офіційні документи;
- б) наукова і науково-популярна література;
- в) художня література;
- г) статті газет і журналів;
- д) передачі радіо і телебачення;
- е) довідкова література: енциклопедії, словники;
- ж) результати соціологічних опитувань.

«Живий» досвід завжди добре сприймається слухачами, він переконливий і йому вірять.

Репетиція являє собою проголошення тексту думкою або вголос, краще перед дзеркалом. Треба знайти таку позу, у якій ви почуваете

себе легко і зручно, і намагатися її запам'ятати; вивчити обличчя – розправити нахмурені брови, мімічні зморшки, що набігають на чоло; продумати жести, прийоми встановлення контакту. Досвід показує, що на 3 хвилини виступу витрачається 20–25 хвилин підготовки. Якщо виступ ретельно розроблений, то в момент зустрічі зі слухачами оратор буде триматися впевнено.

Існує три способи виголошення промови:

- 1) читання тексту;
- 2) відтворення по пам'яті з читанням окремих фрагментів (з опорою на текст);
- 3) вільна імпровізація (експромт).

Читають ті промови, від тексту яких не можна відступити: дипломатичні, урочисті, доповіді і співповіді офіційного змісту. Інші види, як правило, вимовляють з опорою на письмову основу. Досить опустити погляд на сторінку, щоб відновити хід викладу, знайти потрібну цифру і т. ін. Такий виступ створює враження вільного володіння матеріалом, дає можливість оратору впевнено спілкуватися зі слухачами. У мовця, однак, не завжди є можливість попередньо підготувати текст. Іноді на нарадах, засіданнях, зборах, зустрічах доводиться виступати експромтом. При цьому потрібна велика мобілізація пам'яті, енергії, волі. Імпровізація можлива тільки на базі великих знань, володіння риторичними навичками.

Після виступу оратор часто відповідає на питання слухачів, полемізує з ними. Така форма спілкування жадає від оратора швидкої реакції, доброзичливості, володіння гумором. Відповідь доповідача призначається не тільки опоненту, але і всім присутнім.

Методика ораторського мистецтва рекомендує не квапитися з відповіддю, а спочатку переконатися, що питання правильно зрозуміле; відповідати лаконічно, ясно і не давати необґрунтованих чи сумнівних відповідей; мати під рукою довідковий матеріал для тих, хто хоче одержати більш докладне обґрунтування ваших припущень.

Структура виступу

Матеріал публічного виступу може бути теоретичним і фактичним. Насиченість промови тим чи іншим типом матеріалу залежить від жанру. Так, у звітній доповіді потрібно наводити безліч фактів, щоб довести положення і переконати слухачів. Матеріал виступу повинен бути достовірним. Попередньо перевіряють точність інформації, цифр, дат, цитат, імен. Систематизуючи матеріал, оратор створює план, продумує композицію, логіку викладу, складає і редагує текст.

Підготовка письмового тексту має багато переваг. Написану промову можна перевіряти, виправляти; вона легше запам'ятовується і довше утримується в пам'яті. Писати треба на окремих аркушах, на одній стороні. Досвідчений оратор може обмежитися складанням тез, чи конспекту розгорнутого плану виступу.

Античні теоретики ораторського мистецтва вважали писання тексту промови єдино правильним способом підготовки до публічного виступу. Цицерон стверджував, що потрібно якомога більше писати: «Як рухомий корабель навіть після припинення веслування продовжує пливати звичним ходом, хоча натиску весел уже немає, так і промова у своїй течії, одержавши поштовх від письмових заміток, записів, продовжує йти тим же ходом, навіть коли замітки вже вичерпалися». Дійсно, написання промови – прекрасна школа логічного мислення. Саме в написаному вигляді простіше побудувати переконливий логічний ланцюжок думок у змісті інформації, побачити зайве чи те, чого не вистачає виправити недоліки написаного варіанта промови з тим, щоб не допустити помилок та прорахунків у самому виступі.

Внаслідок роботи над текстом можна створити досконаліший, переконливіший і коротший текст порівняно з його первинним варіантом. В окремих випадках повне написання тексту виступу є обов'язковим. Наприклад, для особи, що захищає дисертацію або диплом. Проте є й інша точка зору щодо недоцільності написання тексту лекції, оскільки це пов'язано з великими та непродуктивними витратами часу.

Переваги написання тексту виступу. Хоча написання тексту виступу – справа нелегка, тривала та відповідальна, вона має багато переваг. Написану промову можна перевіряти, виправляти. Її можна показати колегам, дати на перевірку фахівцеві, що об'єктивно сприятиме поліпшенню змісту і форми викладу, чого не досягнеш, якщо виступ існує лише в голові доповідача.

Написаний виступ легше запам'ятовується і довше утримується в пам'яті, ніж неоформлений у письмовому вигляді матеріал. Написаний текст дисциплінує оратора, дає йому можливість уникати повторень, недосконалих формулювань, запинань, робить його мову впевненішою тощо.

Спочатку варто писати начорно, не звертаючи уваги на стилістичні огріхи, а потім переписувати, виключаючи все зайве, виправляючи помилки, коректуючи неправильні і неточні вислови. Писати краще на одному боці окремих аркушів.

Спочатку зробить «каркас» або «скелет» майбутнього публічного виступу:

- Визначте мотивацію слухання людьми вашого виступу. Для чого це їм потрібно? Що корисного чи цікавого вони дізнаються для себе?
- Виділіть головну ідею вашої промови.
- Виділіть підзаголовки, розділивши вашу ідею на кілька складових частин.
- Визначте ключові слова, які ви повторите кілька разів, щоб присутні краще запам'ятали, про що ви їм розповідаєте.
- Ретельно продумайте план і структуру майбутньої промови. Вона повинна включати введення, основну частину і висновки (закінчення).

Тези виступу. Альтернативою повному тексту виступу є підготовка тез. За умови досвідченості лектора та знанні теми підготовка тез є достатньою умовою успішного виступу.

У змісті тез важливою є фіксація ключових слів. Їх використання скорочує, а головне – покращує виклад змісту виступу. Тому тези повинні об'єднувати ці ключові слова, для зручності вони мають бути виділені.

Основні інструменти спікера

Постійно утримуйте зоровий контакт з аудиторією. Досвідчений оратор завжди стежить за увагою слухачів, переводячи погляд з передніх рядів на задні. Якщо ви користуєтеся записками, то робіть це дуже акуратно: швидким і коротким поглядом вниз подивіться текст і знову підніміть очі, перевівши всю увагу назад на аудиторію.

Враховуйте культурні, національні, релігійні та інші особливості аудиторії. Наприклад, у китайців і японців ваш відкритий погляд в очі може викликати негативні почуття, оскільки у східних культурах це не прийнято. У кавказьких народів прямий твердий погляд в очі чоловікові сприймається як виклик на поєдинок і т. д. Також з великою обережністю потрібно використовувати жарти на національну або релігійну тематику.

У вас не повинно бути замороженого, нерухомого виразу обличчя. В іншому випадку ви викличете байдужість і нудьгу у публіки. Основа вашої привабливості як оратора – це легка приємна посмішка. Спробуйте перехід до кожної ключової теми супроводжувати особливим зміною на обличчі: трохи підніміть брови або поведіть очима, використовуйте повільні повороти голови. Якщо сидите – включайте в справу рук: щось переведіть або змініть трохи їх позицію. Під час сидіння весь час підкреслюйте свободу вашої пози.

Неодноразове повторення простих виразних фраз, яскравих словосполучень сприяє успіху публічного виступу. Проте намагайтеся уни-

кати недоречного і несвоечасного їх вживання. Не можна допускати, щоб зміст фраз було далеко від думок, які потрібно донести до аудиторії.

Не демонструйте зверхності або легковажності при спілкуванні з аудиторією, не віщав «з висока» менторським тоном. Дуже серйозно підходите до формулювання відповідей на поставлені питання – відповіді дають можливість ще раз підкреслити основні положення вашої промови. Уникайте роздратування, ворожості або сарказму, навіть якщо питання неприємні для вас. Куди краще – спокій, доброзичливість і легкий гумор.

Сприймайте філософськи будь-які несподіванки і незручності – поломку мікрофона, падіння на підлогу склянки з водою, раптову паузу і т. п. Не можна видавати своєї розгубленості і проявляти негативне ставлення до негативних моментів, які виникли випадково або ж виявилися «домашніми заготовками» ваших недоброзичливців. Найкраще реагувати на це з гумором, обіграти у вигідному для себе ключі. Оратор повинен контролювати ситуацію, показувати, що все це не перешкоджає йому, а неприємності не вибивають його з колії.

Якщо мова переривається оплесками, необхідно дочекатися їх закінчення і тільки потім продовжувати – щоб початок вашої наступної фрази було всіма почуто. Мова повинна закінчитися до того, як стомлені і роздратовані слухачі почнуть «закривати» виступаючого.

Завершуючи промову необхідно подивитися в очі слухачам і сказати щось приємне, продемонструвавши своє задоволення від спілкування з аудиторією. Такий позитивний інформаційний імпульс у фіналі залишиться в пам'яті людей, у їх сприйнятті вашого публічного виступу.

У сучасному швидкозмінному світі інформація стрімко оновлюється, і щоб бути ерудованим, необхідно багато читати. Часу для читання катастрофічно не вистачає. Досвід відомих ораторів сучасності дозволяє назвати найбільш поширені та ефективні способи вирішення цієї проблеми:

- 1) освоїти техніку швидкочитання;
- 2) ефективніше використовувати час для читання;
- 3) освоїти систему раціонального витрачання часу;
- 4) використовувати метод Аврама Лінкольна.

Техніка швидкочитання дозволяє прискорити в 4–5 разів прочитаність текстів при цілковитому їх засвоєнні. Досягається це за рахунок спеціальної техніки сприйняття зорової інформації. Навчитися цієї техніки можна самостійно, краще – на спеціальних заняттях.

Перші два прийоми швидкочитання: не «промовляти» слова і не концентрувати погляд на прочитуваному слові, а «бачити» відразу цілий рядок.

Час на читання. Досвід показує, що попередній перегляд по діагоналі дозволяє економити багато часу. По-справжньому цікаві, високоінформативні тексти зустрічаються досить рідко, і багато що з читаного – «словесне лушпиння». Тому потрібно вчитись відокремлювати головне від другорядного, економити час та зосереджувати увагу саме над цінною інформацією.

Виписки. Знайшовши у джерелах інформації цікаву думку, необхідно обов'язково виписати її! Д. І. Менделєєв говорив: «Знайдена, але не записана думка – це знайдений і втрачений скарб».

Найпростіший вид запису – це виписки. Виписують те, що відноситься до теми чи її складових питань, а також матеріали, які можуть бути використані згодом. Проте цей вид записів не завжди здійснюється правильно. Найбільш типовою помилкою є те, що такі записи ведуть з обох боків аркуша паперу. Користуватися такими виписками незручно.

Джерела. Часто, здійснивши виписку цікавої інформації, лінуються вказувати початкове джерело та автора матеріалу. Такі записи важко, а інколи неможливо використовувати в подальшій роботі, оскільки забувається джерело інформації, у разі потреби не можна її уточнити, неможливо цитувати. Для того, щоб виписками було зручно користуватися у майбутньому, варто правильно їх оформляти.

Рекомендується виписки робити на картках. Бажано, щоб вони були однакового розміру. На кожній картці робити не більше одного запису. У верхній частині картки вказують тему, до якої відноситься запис, потім – сам запис, у нижній частині – вихідні дані джерела: автора, назву книги, місце і рік видання.

Обсяг записів. Деякі, вивчаючи літературу, виписують відразу багато інформації, тобто все, що здається цікавим. Для цього витрачається багато часу, а виписаний матеріал часто залишається майже невикористаним, оскільки є широким і багатослівним. Тому захоплюватися виписками не варто!

Якщо джерело інформації (книжка, газета, журнал тощо) власне, доцільно зробити «розмітку» джерела. Ручкою, олівцем, фломастером виділяються ключові слова, фрази або абзаци. За цієї умови повторний перегляд джерела дозволить зекономити час.

Рациональне використання часу. Метод А. Лінкольна полягає у тому, що лектор не повинен намагатися підготувати промову за тридцять хвилин, оскільки її не можна «спекти» на замовлення, як пиріг.

Промова має визріти. Для цього необхідно обдумувати її у вільний час, виношувати, не забувати про неї, обговорювати її з друзями, робити її предметом бесід. Ставити самому собі усілякі запитання з цієї теми, записувати на папері всі думки і приклади, які згадалися. Ідеї, міркування, приклади згадуватимуться Вами в різний час – під час відпочинку, прийому їжі, у транспорті тощо. Цим методом користувалися майже всі успішні оратори.

План виступу. Для оратора план повинен бути фарватером виступу, основою структури публічної промови. Досвід засвідчує, що цікаві, захоплюючі промови – це результат ретельно продуманого плану, вдалої його структури, логіки промови.

Найвищий прояв майстерності публічного виступу – це контакт зі слухачами, тобто спільність психічного стану оратора й аудиторії. Це виникає на основі спільної розумової діяльності, подібних емоційних переживань. Ставлення оратора до предмета промови, його зацікавленість, переконаність викликають у слухачів відповідну реакцію. Як говорить прислів'я, слово належить наполовину тому, хто говорить, і наполовину тому, хто слухає. Головні показники взаєморозуміння між комунікантами – позитивна реакція на слова оратора, зовнішнє вираження уваги у слухачів (їхня поза, зосереджений погляд, вигуки схвалення, посмішки, сміх, оплески), «робоча» тиша в залі. Контакт – величина змінна. Він може бути повним (зі всією аудиторією) і неповним, стійким і хитким у різні фрагменти проголошення промови.

Щоб завоювати аудиторію, треба установити з нею і постійно підтримувати, зоровий контакт. Виступаючий звичайно повільно обводить поглядом слухачів.

Перед початком промови витримують невелику психологічну паузу – 5–7 секунд.

Яка б не цікава була тема, увага аудиторії згодом притупляється. Її необхідно підтримувати за допомогою таких ораторських прийомів.

Приєм питання – відповіді. Оратор ставить питання і сам на них відповідає, висуває можливі сумніви і заперечення, з'ясовує їх і доходить певних висновків.

Перехід від монологу до діалогу (полеміки) дозволяє долучити до процесу обговорення окремих учасників, активізувати тим самим їхній інтерес.

Приєм створення проблемної ситуації. Слухачам пропонується ситуація, що викликає питання: «Чому?», що стимулює їхню пізнавальну активність.

Прийом новизни інформації, гіпотез змушує аудиторію припускати, міркувати.

Опора на особистий досвід, думки, що завжди цікаві слухачам.

Показ практичної значущості інформації.

Використання гумору дозволяє швидко завоювати аудиторію.

Короткий відступ від теми дає можливість слухачам «відпочити».

Уповільнення з одночасним зниженням сили голосу здатне привернути увагу до відповідальних місць виступу (прийом «тихий голос»).

Діючим засобом контакту є спеціальні слова і вислови, що забезпечують зворотний зв'язок. Це особові займенники 1 і 2 особи (я, ви, ми, ми з вами), дієслова у 1 і 2 особі (спробуємо зрозуміти, обмовимося, відзначимо, прошу вас, відзначте собі, подумайте, конкретизуємо й ін.), звертання (шановні колеги, дорогі мої), риторичні запитання (Ви хочете почути мою думку?). Перераховані мовні засоби контакту допомагають перебороти «бар'єр», слугують об'єднанню оратора зі слухачами.

Поза, жести, міміка – приналежність індивідуального стилю. Ці елементи кінетичної системи спілкування діють на зоровий канал сприйняття, акцентують увагу на змісті інформації, що надходить слуховим каналом, підвищують емоційність і тим самим сприяють кращому засвоєнню висловлених думок. На думку психологів, мова на 25 % сприймається зоровим шляхом.

Оратор повинен домогтися відчуття стійкості, рівноваги, легкості, рухливості і природності на трибуні, перед аудиторією. Вигляд людини, що тривалий час стоїть нерухомо, стомлює слухачів. Під час тривалої доповіді досвідчений оратор змінює позу. Крок вперед у потрібний момент підсилює значущість того чи іншого місця промови, допомагає зосередити на ньому увагу. Відступаючи назад, оратор ніби дає аудиторії можливість «відпочити» і потім переходить до іншого положення промови. Не варто ходити, пересуватися в різні боки під час виступу.

Майстерність оратора виявляється в посиленні впливу жестом, мімікою. Зайва віртуозність не прикрашає мовця і викликає іронію, ворожість. Від жестів значущих, котрі сприяють успіху промови, необхідно відрізнити безглузді, механічні (струшування головою, волоссям, вертіння ручки й ін.). Стверджують, що кращий жест той, на який не зважають слухачі, тобто який органічно зливається зі змістом промови. В ораторському мистецтві використовуються такі жести:

Ритмічні жести. Вони підкреслюють логічний наголос, уповільнення і прискорення промови, місце пауз. Наприклад, уповільнений рух вправо при проголошенні фрази «Говорить, що воду цідить».

Емоційні передають відтінки почуттів (стиснутий кулак, овальний рух руки, «рука, що відрубуює» фразу).

Вказівні рекомендується використовувати в дуже рідких випадках, коли є предмет, наочне приладдя, на які можна вказати.

Образотворчі наочно представляють предмет, показують його (наприклад, кручені сходи).

Символічні несуть певну інформацію. До цієї групи відносяться жест категоричності (шабельне відмахування пальцями правої руки), жест протиставлення (руки виконують у повітрі рух «там і тут»), жест роз'єднання (долоні розкриваються в різні сторони), жест узагальнення (овальний рух двома руками одночасно), жест об'єднання (пальці долоні рук з'єднуються).

Про важливість жестикуляції говорить той факт, що в риториках, починаючи з античних часів, їй присвячувалися спеціальні розділи.

Основним показником почуттів мовця є вираз обличчя. Міміка оратора стимулює емоції аудиторії, здатна передати гаму переживань: радість і скорботу, сумнів, іронію, рішучість ... Вираз обличчя повинен відповідати характеру промови. У гарного оратора «обличчя говорить разом із промовою». Обличчя і весь зовнішній вигляд виступаючого повинні виражати доброзичливе і навіть дружнє відношення. Аудиторія не любить сердитих чи байдужих.

7.2. Питання для самоконтролю

1. Роль мети виступу у формуванні його змісту.
2. Як тримати зоровий контакт з великою аудиторією?
3. Задача вступної частини виступу.
4. Задача завершальної частини промови.
5. Що має знати спікер про тему, з якої виступає?
6. Де доцільно в промові використовувати гумор?
7. На якій ноті потрібно закінчувати виступ?
8. Як потрібно ставитись до аудиторії під час виступу?
9. Основні інструменти спікера.
10. Використання в промові методик нейролінгвістичного програмування.

7.3. Практичні завдання

1. Провести не менше 5 публічних виступів з метою донести інформацію, яку ви хочете донести чи спонукати до здійснення певних дій.

2. Проаналізувати успішність проведених виступів.
3. Скласти доповідь до 5 хв. за результатами виступів та їх аналізу.

7.4. Тести для самоперевірки знань

1. *Складові частини успішного виступу:*
 - а) анотація, мета, висновки;
 - б) привітання, комплімент, гумор;
 - в) вступ, основна частина, заключна частина;
 - г) звернення, історія, заклик.
2. *Кульмінація виступу має бути:*
 - а) в кінці промови;
 - б) у другій половині основної частини промови;
 - в) її можна не використовувати;
 - г) після відповіді на перше питання слухачів.
3. *Метою промови має бути:*
 - а) розповісти цікаві речі;
 - б) показати рівень своїх знань;
 - в) доведення правоти власної точки зору;
 - г) спонукати слухачів зробити певні дії.
4. *Найбільш вдалим є:*
 - а) короткий виступ;
 - б) насичений ідеями виступ;
 - в) гарячий виступ;
 - г) довгий виступ.
5. *Вдалий виступ:*
 - а) складають грамотні підлеглі;
 - б) приходить спонтанно;
 - в) має бути завжди підготовлений;
 - г) потрібно завчасно готувати.
6. *Рівень обізнаності теми, з якою виступають, має бути:*
 - а) достатнім у межах того, про що спікер говорить;
 - б) на рівні загальноприйнятого розуміння;
 - в) не має значення;
 - г) високим.
7. *Використання власної історії у виступі дозволить:*
 - а) аудиторії ближче познайомитись зі спікером;
 - б) краще донести інформацію, яку спікер хотів донести;
 - в) заповнити час виступу;
 - г) розвеселити аудиторію.

8. Використання в промові методик нейролінгвістичного програмування:

- а) дозволить досягнути поставленої мети;
- б) доведе аудиторії рівень професіоналізму спікера;
- в) буде дратувати аудиторію;
- г) забезпечить тісний контакт з аудиторією.

9. Спікер має бути:

- а) впевненим;
- б) освіченим;
- в) з гумором;
- г) високим.

10. Гарна промова:

- а) читається з аркуша паперу;
- б) звучить у вигляді віршу;
- в) говориться дуже голосно;
- г) розповідається напам'ять.

Відповіді

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
в	б	г	а	г	г	б	в	а	г

Тема 8. Підготовка до захисту дипломної роботи

8.1. Методичні поради до вивчення теми

Із цієї теми передбачається вивчення таких питань:

- ✓ підготовка доповіді;
- ✓ ілюстративний матеріал;
- ✓ організаційні моменти підготовки до захисту.

Література для самостійного вивчення теми: [1; 4; 6; 7; 15; 18; 20; 24; 25; 27; 29].

Мета теми – надати рекомендації щодо змісту доповіді, оформленню ілюстративного матеріалу, організаційним моментам підготовки до захисту дипломної роботи.

Підготовка доповіді

До усіх виступів необхідно готуватися. Практично немає людей, що могли б успішно виступити зовсім без підготовки. Початок лежить у тому, щоб визначити, чому ви повинні робити доповідь і які цілі ви хочете досягти.

Ви не повинні перевантажувати аудиторію, тому що за відведений вам час ви зможете розглянути лише кінцеву кількість питань. Якщо виступ дуже короткий, наприклад, кілька хвилин, тоді розглядайте тільки одне або два питання. Якщо ж виступ більш тривалий, то ви маєте більше часу для пояснень того, що ви хочете сказати.

Будьте завбачливі, не виступайте занадто довго, аудиторія, швидше за все, втратить уважність і запам'ятає лише малу частину сказаного. Якщо ви намагаєтеся охопити відразу кілька питань, необхідно установити і підкреслити між ними логічний зв'язок, так, щоб кожне питання впливало з попередніх. Необхідно заздалегідь продумати структуру виступу, у протилежному випадку він буде невдалим. Допоможе це зробити складання плану виступу.

Розвиток аргументації. Під час цієї частини доповіді ви повинні висунути й аргументувати основні ідеї вашого виступу в їхній логічній послідовності. Щоб переконати аудиторію в тому, що вони обґрунтовані, потрібно більше, ніж проста їхня констатація.

Ви підвищите шанси завоювати довіру ретельною підготовкою, а також якщо будете в процесі доповіді говорити емоційно і впевнено. Ентузіазм легко передається, і ви повинні намагалися передати його

аудиторії. Для того, щоб переконати аудиторію в правильності ваших поглядів, ви можете скористатися декількома прийомами:

- послатися на подібні аналогічні. Це допоможе аудиторії зрозуміти суть пропозицій, тому що дозволяє зв'язати нові знання зі знайомими подібними ситуаціями;
- залучити приклади з вашого особистого досвіду. Включення однієї або двох особистих історій не тільки підкреслить і доречність ваших головних тез, але і підвищить інтерес до виступу, а також може допомогти запам'ятати ваш виступ;
- привести огляд теоретичних і експериментальних досліджень, отриманих іншими людьми, можуть підтвердити ваші пропозиції і зроблять вашу точку зору більш аргументованою;
- включити в доповідь цікаві цитати з авторитетних джерел;
- попросити аудиторію підтримати ваші висловлення. Якщо хто-небудь зі слухачів зможе підтримати вас, ґрунтуючись на власному досвіді, це підвищить довіру до ваших висловлень.

Крім того, приділіть особливу увагу структурі вашого виступу. Для успіху виступу потрібно вибрати найбільш раціональний стиль і форму. Нижче наведені найбільше часто використовувані форми виступів.

Як показує практика навчання у ВНЗ, саму дипломну роботу уважно вивчають і знають лише три людини: це сам дипломник, його науковий керівник і рецензент наукової роботи. Для того, щоб у голови та членів державної атестаційної комісії склалося загальне уявлення про роботу, автору дипломної роботи необхідно підготувати якісну доповідь при захисті роботи.

Вам знадобиться врахувати кілька порад і слідувати алгоритму, щоб ваша робота була дійсно ефективною, а доповідь вийшов змістовним і цікавим.

Спочатку варто подумати про час, який ви витратите на виконання завдання. Намагайтеся виділити на підготовку доповіді хоча б 2–3 дні. Як показує практика, краще всього займатися вивченням теми, пошуком матеріалів та подальшим оформленням остаточного тексту доповіді в декілька прийомів. Саме так ви зможете раціонально розподілити час і працювати з хорошою продуктивністю. Поспіх завжди шкодить справі, часто виникають непередбачені складнощі, питання. У підсумку правильно підготувати доповідь ще складніше. Спростіть собі завдання, залишивши потрібну кількість часу на роботу.

Важливий момент у будь-якій роботі, так чи інакше пов'язаної з наукою, написанням текстів, – вибір теми, освоєння заданого напрямку. Коли тема позначена викладачем, вам доведеться докласти деякі зусилля, щоб вникнути в неї, особливо, якщо вона вам мало знайома

або здалася нецікавою. Пам'ятайте, що успіх роботи не залежить безпосередньо від теми. Якщо ви будете готувати доповідь ретельно і вдумливо, у будь-якому випадку ваш захист буде успішним. Обираючи тему самостійно, зупиніться на тій, яка викликає у вас щирий інтерес, уникайте практичного підходу. Навіть якщо ви маєте багато матеріалів, але напрямок вас не приваблює, працювати буде складніше.

Почавши підготовку доповіді, відразу подумайте, де ви будете збирати джерела інформації. Не потрібно обмежуватися відомостями, наявними в інтернеті. Використовуйте тільки перевірені сайти – їх вам може поради викладач. обов'язково візьміть мінімум два джерела в бібліотеці, перевіряйте дані за ним.

Пишіть доповідь самостійно. Вивчіть тему, зберіть матеріали, складіть текст. Не беріть готові доповіді, навіть якщо побачите хороші варіанти за вашою темою. Швидше за все, плагіат швидко виявить ваш педагог, а ви не отримаєте ніякої користі від роботи, не опануєте корисними навичками, не розберетеся в темі, яка може вам знадобитися. Завжди складно відповідати на запитання, коли доповідь написана кимось іншим.

Відведіть достатньо часу на дослідження теми. Зрозуміло, доповідь відрізняється від наукової роботи, але і в ньому вам потрібно продемонструвати власний підхід, скласти особисту думку про проблему. Працюйте за планом: вдумайтеся в тему, розберіться в складних для вас питаннях, визначте коло базових проблем. Після перегляду різних джерел виберіть 3–5 основних, щоб не заплутатися в матеріалах, добре їх запам'ятати і не відхилитися від заданого напряму. Виокреміть найголовніше, що стосується вашої теми, що розкриває її, в кожному джерелі. Складіть план і тільки після цього починайте писати сам текст доповіді.

Зверніть увагу, що вам потрібно виконати кілька завдань: розібратися в темі самостійно; показати викладачеві, що ви дійсно орієнтуєтеся в темі і розумієте те, про що говорите; розповісти все доступно і зрозуміло, донести суть доповіді, її зміст до всієї аудиторії, у тому числі до ваших однокурсників, які почули цю інформацію вперше.

Якщо в тексті багато помилок, зміст доповіді обов'язково буде втрачено, вас не зможуть зрозуміти. Педагоги теж оцінюють роботу за змістом і за оформленням. Структура тексту повинна бути чіткою, логічною, важливо співвіднести її з розкриттям теми, викладати матеріал послідовно і не пропускати важливі відомості. Розкривайте незрозумілі терміни, робіть доповідь доступною.

Дуже важливий етап – підготовка промови. Хороший спосіб грамотно викласти матеріал – оформити окремо текст доповіді і мову. Промову бажано зробити більш короткою, щоб вона займала 4–5 сторінок (якщо викладач не позначив інші стандарти). Тоді вона буде добре сприйматися, а все інше ви зможете розповісти, відповідаючи на запитання педагога. Зверніть увагу, що, не зачитуючи відразу весь матеріал, ви залишаєте собі своєрідний «запас», маєте можливість добре відповісти на додаткові питання. Водночас, пам’ятайте, що важливо і в мовленні повністю розкрити тему, не пропускаючи ключових моментів, інакше вона буде неповною. Напишіть на аркушах або надрукуйте, її вам, швидше за все, можна буде взяти з собою на захист доповіді.

Промову слід не тільки грамотно оформити, але і навчитися добре викладати матеріал, потренуйте виступ декілька разів (перед дзеркалом). Вимовляйте слова чітко, правильно акцентуйте, не робіть тривалі і непотрібні паузи, не використовуйте вигуки. Говорити потрібно в середньому темпі, не дуже повільно, але і не занадто швидко, інакше слухачам буде важко сприймати текст. Вимовляєте фрази спокійно, намагайтеся не хвилюватися. Тренування допоможуть вам впевнено почувати себе на захисті доповіді.

Особлива специфіка у доповіді для захисту диплома. Як правильно підготувати доповідь, щоб вона не зіпсувала враження про роботу, стала вашою додатковою перевагою?

Пам’ятайте, що довга доповідь – це вже недолік виступу. Допустимий час, що відводиться зазвичай на доповідь – 10 хвилин. Але є дві тенденції:

- уже на п’ятій хвилині аудиторія починає втомлюватися;
- студенти в більшості випадків не встигають доповісти в заданому проміжку часу.

Отже, завдання доповідача – максимально скоротити час свого виступу. Оптимальна тривалість доповіді – 5–6 хвилин. Його продовженням стануть відповіді на питання комісії. Що ж потрібно обов’язково сказати, роблячи доповідь дипломного проекту?

Коротко позначте актуальність, предмет і об’єкт, методи дослідження, мету і завдання роботи.

Скажіть, які відомі фундаментальні дослідження по вашій темі, а на які джерела в основному спиралися саме ви. Досить назвати 5–7 позицій.

Дайте уявлення про зміст роботи буквально в двох реченнях: це може нагадувати переказ змісту, лише з відповідними смисловими зв’язками.

Основна частина вашої доповіді – ваші власні напрацювання, результати, висновки. Розповідайте про свої знахідки, наводьте приклади та аргументи. Це повинно зайняти приблизно $\frac{4}{5}$ вашої промови.

Ви переконаєтеся, що такий звіт буде сприйнятий чудово, комісія вислухає вас з інтересом, а все, що не увійшло у вашу лаконічну промову, вони зможуть запитати у вас додатково.

Дотримуйтесь порад, дійте за алгоритмом, тоді працювати буде легше, а результат порадує. Зосередьтесь на темі доповіді. Визначте основні проблеми та випишіть їх на окремий аркуш. Відразу подумайте, чи все вам зрозуміло. Уточніть терміни, нюанси роботи у викладача.

Знайдіть джерела, де ви збираєтеся збирати інформацію. Візьміть у бібліотеці хоча б 2–3 джерела, в інтернеті користуйтеся перевіреними сайтами. Звіряйте інформацію з друкованими матеріалами.

Обмежуйте кількість джерел, інакше ви можете заплутатися в матеріалах, витратити занадто багато сил на їх освоєння. Співвідносьте роботу з обсягом доповіді, складністю теми. Якщо ви навчається в школі, достатньо взяти 3–5 джерел, а ось студенту варто довести їх кількість до 5–9.

Визначте найважливіші для розкриття теми місця в матеріалах, основні моменти. Доповніть ними ваш чернетку.

Складіть план доповіді. Зробіть маленьку вступну частину, визначте тему, коротко розкажіть про джерела інформації (назвіть їх), після основної частини перейдіть до ваших заключних висновків.

Напишіть чернетку доповіді. Не забувайте про послідовності, логічність викладу.

Прочитайте текст, подумайте, чи відповідає він темі, виправте всі недоліки, помилки.

Зробіть два варіанти доповіді: чистовий варіант і чернетку, що являє собою скорочену версію доповіді.

Прочитайте доповідь, перевірте її на наявність помилок.

Потренуйте захист доповіді, прочитайте промову вголос два рази.

Дійте відповідно до алгоритму, зосередьтесь на темі, пам'ятайте про рекомендації: так ви зумієте підготувати хорошу доповідь, успішно її захистити.

Промова при захисті дипломної роботи являє собою стислий виклад суті виконаної роботи. Як правило, у промові в скороченому вигляді наводиться вступ і висновок дипломної роботи.

Почати промову необхідно із звернення до голови державної атестаційної комісії та її членам. Наприклад: «Шановний голово та члени Державної атестаційної комісії! Вашій увазі пропонується дипломне дослідження на тему...».

У промові до дипломної роботи обов'язково повинні бути вказані актуальність роботи, її об'єкт, предмет, мета і завдання, можна вказати прізвища авторів, на дослідження яких ви спиралися, новизну і структуру дипломної роботи. Найважливіше місце в промові при захисті дипломної роботи повинні займати висновки про виконану роботу, при цьому вони повинні бути як з теоретичної, так і з практичної частин.

Актуальність теми дипломної роботи повинна бути зрозуміло роз'яснена комісії при використанні 3–4 речень, що виражають саму її суть. Актуальність теми повинна бути виражена конкретно. Розпливчасте пояснення значущості роботи знижує якість всього виступу в цілому. Наведемо приклади хорошого пояснення актуальності: «Найважливіша роль у соціальній реабілітації девіантної поведінки підлітків належить школі як соціальному інституту внаслідок того, що саме з неї держава запитує практично все, що стосується питань виховання і навчання підростаючого покоління. Разом із тим наявна практика організації соціальної роботи як засобу соціальної реабілітації в школах не відповідає інтенсивності соціально-економічних змін, що відбуваються в нашій державі, що підкреслює актуальність обраної для дослідження теми».

Важливо донести до голови і членів комісії цілі і завдання дипломної роботи. Позначивши їх, студент, який захищається, демонструє не тільки те, що в ній наведено найважливіші структурні компоненти наукової роботи, але і обмежує сферу наукового пізнання, яку було порушено в роботі. Якщо не визначити цілі і завдання роботи, то члени комісії можуть задавати питання з суміжних галузей знань, про яких дипломник не має уявлення. В цьому випадку завжди можна вказати, що розгляд додаткових або суміжних галузей знань не входили в завдання автора дипломної роботи.

Озвучування в процесі захисту дипломної роботи його новизни буде позитивно оцінено комісією. Але важливо пам'ятати, що новизна дійсно повинна бути. Не варто говорити про те, що «новизна дипломної роботи полягає в тому, що в ній уперше винайдений велосипед». А ось те, що в роботі вперше було розроблено рекомендації щодо підвищенню продуктивності праці на заводі «Прогрес» або визначено напрями розвитку рекламної діяльності ТОВ «Атлас», згадати варто. Звичайно, члени комісії і не чекають від дипломної роботи реального наукового відкриття, яке ніхто ніколи не робив, але важливо донести до викладачів ідею про те, що автор створив що-небудь, чого до нього не робив ніхто. У висновках до дипломної роботи важливо звернути увагу комісії на найважливіші підсумки дослідження.

Час виступу на захисті дипломної роботи, як правило, обмежується 5–7 хвилинами, після чого члени комісії ставлять питання по роботі.

Обсяг мовлення до дипломної роботи повинен становити 3–4 сторінки. Якщо обсяг промови до захисту буде більше, то в процесі доповіді вас можуть перервати і тоді виступ вийде зім'ятим, легко розгубитися і втратити «нитка міркувань». Якщо обсяг промови буде недостатній, то члени комісії можуть ставити додаткові запитання щодо її змісту.

Краще доповідь не читати з аркушу, а завчитати його і розповідати, що стане додатковим плюсом в очах викладачів. Але на всяк випадок повинні мати письмовий варіант промови. Варто потренуватися доповідати перед комісією в домашніх умовах або перед близькими людьми, це додасть впевненості під час майбутнього захисту.

Важливо говорити впевненим тоном, дивитись в очі слухачам. Треба показати викладачам, що диплом захищає справжній фахівець у своїй справі, поки ще молодий, але здатний у своїй майбутній професійній діяльності реалізувати свої знання на практиці. Не варто говорити про своє хвилювання або показувати його аудиторії, всі викладачі прекрасно знають, яке це стояти за трибуною і захищати свій науковий витвір.

Наприкінці промови необхідно подякувати аудиторії за увагу. Наприклад: «Дякую за увагу» або «Доповідь закінчено. Дякую за увагу!».

Ілюстративний матеріал

Велику роль у підвищенні успіху доповіді відіграють візуальні технічні засоби, які можна розділити на безпосередні і проєкційні.

Безпосередні візуальні засоби – це такі пристрої, на яких лектор формує інформацію у візуальній формі в процесі виступу. До них відносяться традиційні крейдові або спеціальні фломастерні дошки і деякі види проєкторів, що дозволяють писати на спеціальних плівках. Ці засоби можна використовувати для наступних цілей:

- демонстрації даних у вигляді графіку, діаграми для полегшення сприйняття матеріалу;
- запису ключових слів і фраз, як допомоги для розуміння структури;
- запису висновків;
- проведення обчислень;
- демонстрації схем, малюнків тощо.

Усе, що ви будете записувати під час доповіді, повинне бути продумане і складене під час його підготовки, а не імпровізуватися під час виступу. При цьому бажано дотримувати наступних правил:

- текстова інформація повинна бути простою – тільки кілька ключових слів;
- для представлення інформації використовуйте сумісні кольори фломастерів або крейди;
- використовуйте тільки такі наочні ілюстрації, які легко і без витрат часу можуть бути намальовані або записані;
- не давайте багато візуальної за один раз, обов'язково записуйте інформацію, що важко сприймається на слух;
- пишіть крупно, щоб усі слухачі добре бачили написане;
- записуйте ту інформацію, до якої будете звертатися багаторазово. По ходу доповіді постійно залучайте до неї увагу слухачів;
- не заслоняйте візуальний засіб;
- говоріть особою до аудиторії, а не до дошки.

Організаційні моменти підготовки до захисту

Захист дипломних робіт може проводитись як у вищому навчальному закладі, так і на підприємствах, у закладах та організаціях, якщо тема має для них науково-теоретичний або практичний інтерес або у разі виконання роботи на їх базі.

До захисту дипломних робіт допускаються студенти, які виконали всі вимоги навчального плану. Списки студентів, допущених до захисту дипломних робіт, подаються в державну комісію деканом факультету.

Процедура захисту включає:

- доповідь студента про зміст роботи;
- запитання до автора;
- оголошення відгуку наукового керівника або його виступ (для дипломної роботи – й рецензента);
- відповіді студента на запитання членів комісії із захисту, присутніх на захисті;
- заключне слово студента;
- рішення комісії про оцінку роботи.

Вступне слово слід підготувати заздалегідь у формі виступу, в якому доцільно висвітлити такі важливі питання:

- обґрунтування актуальності теми дослідження;
- мета, завдання, об'єкт, предмет дослідження;

- що вдалося встановити, виявити, довести;
- якими методами це досягнуто;
- елементи новизни в теоретичних положеннях та в практичних рекомендаціях;
- з якими труднощами довелося зіткнутися в процесі дослідження, які положення не знайшли підтвердження.

У виступі мають міститися також відповіді на основні зауваження наукового керівника, а для дипломної роботи – і рецензента. Доповідь студента не повинна перевищувати за часом 10–15 хвилин.

Для кращого сприймання присутніми матеріалу бажано намалювати на великих аркушах паперу власні таблиці, діаграми, графіки.

Під час захисту дипломної роботи студент зобов'язаний дати вичерпні відповіді на всі зауваження у відгуках та рецензіях, а також у виступах на захисті. Захист дипломної роботи фіксується в протоколі ДЕК.

Студенти, які виявили особливі здібності до наукової творчості, захистили дипломну роботу на «відмінно», мають публікації, є переможцями Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт, можуть бути рекомендовані Державною комісією до вступу в аспірантуру.

Кращі роботи можна рекомендувати на конкурси студентських робіт, а також до друку в студентських збірниках. Дипломні роботи подаються на конкурси, коли вони містять розробки, проведені студентами в процесі навчання, і отримані в них результати, опубліковані, впроваджені в практику або в навчальний процес. При цьому учасниками конкурсу можуть бути студенти поточного навчального року або ті, хто закінчив ВНЗ у поточному навчальному році.

Керівництво дипломними роботами доручають кваліфікованим викладачам (професорам, доцентам) ВНЗ.

Автор дипломної роботи має отримати на неї письмовий відгук наукового керівника та рецензію від провідного спеціаліста або працівника закладу, де проводився експеримент чи вивчався практичний досвід.

Відгук наукового керівника дипломної роботи складається у довільній формі. У ньому визначають:

- актуальність теми;
- ступінь наукового і практичного значення праці;
- рівень підготовки дипломника до виконання професійних обов'язків;
- ступінь самостійності у виконанні дипломної роботи;
- новизну поставлених питань та оригінальність їх вирішення;
- вміння використовувати літературу;

- ступінь оволодіння методами дослідження;
- повноту та якість розробки теми;
- логічність, послідовність, аргументованість, літературну грамотність викладення матеріалу;
- можливість практичного застосування дипломної роботи або окремих її частин;
- висновок про те, якою мірою вона відповідає вимогам, що ставляться перед дипломними кваліфікаційними роботами.

Рецензію на дипломну роботу надає спеціаліст-практик відповідної кваліфікації. Вона теж складається в довільній формі, може висвітлювати ті ж питання, що й відгук керівника. Особливу увагу в ній варто звернути на таке:

- актуальність теми;
- вміння застосовувати теоретичні знання для вирішення конкретних практичних завдань;
- наявність у роботі особистих пропозицій і рекомендацій, їх новизна, перспективність, практична цінність;
- достовірність результатів і обґрунтованість висновків дипломника;
- стиль викладу та оформлення роботи;
- недоліки роботи.

Рецензент, як і науковий керівник, оцінює дипломну роботу.

Захист дипломної роботи є відкритим, за бажанням студент може запросити на захист своїх рідних та близьких. Захист дипломної роботи відбувається на відкритому засіданні державної екзаменаційної комісії та регламентується «Положенням про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах».

8.2. Питання для самоконтролю

1. Матеріал, на підставі якого готується доповідь.
2. Частка теоретичного матеріалу в доповіді.
3. Використання цифрової інформації у доповіді.
4. Які інформацію варто виносити до ілюстративних матеріалів.
5. Привила підготовки демонстраційних слайдів.
6. Що доцільно взяти з собою на захист дипломної роботи?
7. Підготовка зовнішнього вигляду студента до захисту.
8. Зміст роботи з науковим керівником з приводу підготовки доповіді.

8.3. Практичні завдання

1. Обґрунтувати висновки за результатами проектних пропозицій за обраною темою дослідження.
2. Скласти доповідь до 5 хв. за результатами проекту.

8.4. Тести для самоперевірки знань

1. *Доповідь готується:*
 - а) до написання дипломної роботи;
 - б) науковим керівником;
 - в) за матеріалами третього розділу роботи;
 - г) на підставі висновків до роботи.
2. *Цифровий матеріал у доповіді:*
 - а) має бути обмеженим;
 - б) повинен доводити правильність висновків;
 - в) говорить про обсяг виконаної роботи;
 - г) наводиться на початку доповіді.
3. *Під час захисту дипломної роботи доповідь:*
 - а) розповідають;
 - б) представляють у паперовому варіанті;
 - в) читають;
 - г) обговорюють з присутніми.
4. *Обсяг ілюстративного матеріалу має:*
 - а) бути необмеженим;
 - б) біля 7–10 позицій;
 - в) представити всі таблиці роботи;
 - г) включати лише графіки.
5. *Обсяг теоретичного матеріалу в доповіді:*
 - а) 1–3 речення;
 - б) представляють 2–3 найбільш популярні теорії;
 - в) близько 3 хвилин виступу;
 - г) включають до завершальної частини доповіді.
6. *Зміст ілюстративного матеріалу має:*
 - а) включати всі таблиці роботи;
 - б) відображати помилки підприємства;
 - в) показувати перспективи досліджень;
 - г) розкривати тему дипломної роботи.

7. До ілюстративного матеріалу не можна включати:
- а) інформацію з додатків;
 - б) інформацію, яка відсутня в роботі;
 - в) тему дипломної роботи;
 - г) на одному аркуші 2 графіка.
8. Зовнішній вигляд студента під час захисту має бути:
- а) святковий;
 - б) у діловому стилі;
 - в) залежно від сезону;
 - г) у вільному стилі.
9. Доповідь вдома тренують:
- а) за день до захисту дипломної роботи;
 - б) стоячи перед дзеркалом і візуалізуючи процедуру захисту;
 - в) порівнюючи з технологією читання новин дикторами телебачення;
 - г) читаючи багато разів уголос.
10. У доповіді доцільно:
- а) показати себе сформованим фахівцем;
 - б) обґрунтувати доцільність вкладення коштів;
 - в) розкрити всі недоліки підприємства;
 - г) продемонструвати рівень своїх знань.

Відповіді

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
г	а	в	б	а	г	б	б	г	а

Тема 9. захист дипломної роботи

9.1. Методичні поради до вивчення теми

Із цієї теми передбачається вивчення таких питань:

- ✓ *успішний захист дипломної роботи;*
- ✓ *оцінювання роботи.*

Література для самостійного вивчення теми: [1; 4; 6; 7; 15; 18; 20; 24; 25; 27; 29].

Мета теми – надати рекомендації щодо підготовки до захисту дипломної роботи та окремих акцентів, що забезпечать успішний захист дипломної роботи.

Успішний захист дипломної роботи

Під час захисту дипломної роботи дуже багато залежить не від її змісту, а від того, як ви зможете представити її при захисті. І для того, щоб отримати позитивну оцінку, необхідно добре підготуватися до захисту диплома.

Обов'язково напишіть промову. Зазвичай підготовка до захисту починається з написання доповіді-виступу, в якому необхідно передати основний зміст дипломної роботи. При цьому не варто просто переказувати зміст, необхідно намагатися підкреслити оригінальність роботи, виділити найбільш важливі результати, звернути увагу комісії на особистий внесок автора роботи.

На початку виступу потрібно розкрити зміст досліджуваної проблеми, описати поставлені цілі і завдання дослідження, обґрунтувати актуальність теми. Далі варто зупинитися на головних елементах роботи, показати і пояснити, яких результатів досяг автор у процесі роботи.

У заключній частині доповіді необхідно підвести підсумки зробленого, перерахувати головні висновки та рекомендації, що стосуються вирішення досліджуваної проблеми. Свій виступ необхідно прорепетувати декілька разів із годинником у руках.

Зазвичай на доповідь виділяється 7–12 хвилин – у цей час потрібно вкласти. Щоб справити добре враження на членів комісії, краще вивчити свою доповідь і під час захисту дивитися в очі присутніх, а не аркуш із заготовленим текстом.

Говорити потрібно чітко, спокійно і досить голосно. Свій виступ можна і потрібно супроводжувати наочними матеріалами: схемами, таблицями, слайдами, графіками, фото- і відеоматеріалами. Також можна роздрукувати таблиці і графіки і роздати їх членам комісії. Потрібно підготуватися до захисту диплома так, щоб легко орієнтуватися в тексті роботи і в допоміжних матеріалах. Відповіді на додаткові запитання повинні звучати впевнено і переконливо.

Кожному з нас хоча б раз у житті доводиться захищати диплом. Ця подія привносить в наше життя досить багато стресу і безсонних ночей. Як же готуватися тому, у кого на носі захист диплома? Що потрібно, щоб справити враження на аудиторію, а особливо – на комісію?

Отже, у вас на руках ваша праця. Ви написали роботу і знаєте її мало не напам'ять. Залишається захист диплома. Цей процес займає близько десяти хвилин, і в цей час ледь вміститься один стандартний аркуш друкованого тексту. Ви знаєте, про що йдеться в роботі, які дослідження проводилися, які висновки зроблено. Це і потрібно розповісти. По-перше, треба заявити про актуальність обраної теми, потім розповісти про проведену роботу і використані методи. Але основна складова вашої доповіді – це практична частина і висновки. Тут варто детальніше зупинитися на кількох питаннях, які передбачає захист диплома. Презентація буде тільки до речі.

Добре, коли є також і роздатковий матеріал. Тоді всі члени комісії зможуть мати безпосередньо перед очима всі цифри, їм буде простіше вловити предмет і суть слів виступаючого. Якщо оратор починає помічати, що у нього залишається зайвий час, йому слід просто трохи довше коментувати слайди презентації, доповнивши свої висновки деякими узагальнюючими фразами.

Але що ж робити тому, у кого майбутній захист диплома викликає невідомий жах через острах виступів перед аудиторією? Тут досвідчені психологи радять наступне:

- готуватися до виступу заздалегідь, ретельно все прорепетирувати аж до можливих питань; якщо вам належить захист диплома англійською, то як слід «підтягніть» цю мову до більш-менш пристойного розмовного рівня;

- треба вміти обходитися без паперів з текстом: вся інформація повинна бути в голові у виступаючого; і бажано, щоб вона там перебувала в систематизованому вигляді, тобто необхідний «відточений» план доповіді;

- для зменшення впливу на ваш організм адреналіну, який в ньому вирує під час стресу, потрібно непомітно для решти напружувати які-небудь м'язи, наприклад, на спині або ногах, тримати поставу;

– самозаспокоєння – відмінне рішення, але не завжди діє: тут фахівці радять поговорити з собою і переконати, що боятися нічого і все добре.

Доброю порадою є практика. За один виступ неможливо стати хоршим оратором. Намагайтеся частіше «говорити з аудиторією» – і вона сама поступово навчить вас, як себе потрібно вести.

Після того, як дипломна робота написана, настав самий час готуватися до його захисту. Захист – це, мабуть, єдиний захід, який не зможе уникнути жоден студент. І, незважаючи на те, що всі заспокоюють студента, страх перед захистом дипломної роботи присутній у кожного. Природно, адже захищати доводиться не реферат з географії.

Що ж робити для того, щоб позбавитися страху?

По-перше, варто відзначити, що захист дипломної роботи відбувається в певному приміщенні, перед обличчям комісії. Як правило, ця комісія складається з десяти осіб, на чолі якої знаходиться голова. Можливо, склад комісії буде менше, але ніяк не більше. Дуже часто, перед захистом дипломної роботи, студента переконують у тому, що під час його промови члени комісії будуть спілкуватися між собою, а то і спати. Насправді це не так. Знайте, що як мінімум один із викладачів буде уважно слухати вас, отже, до захисту потрібно підготуватися ґрунтовно. Більш того, як мінімум один із викладачів є відмінним фахівцем у тій галузі, в рамках якої написана дипломна робота.

Сценарій захисту дипломної роботи виглядає таким чином.

Дипломник виходить на трибуну і після привітання починає зачитувати свою доповідь по виконаній роботі. В цей час члени комісії переглядають роботу, читають роздатковий матеріал. Для того, щоб доповідь була більш вражаючою можна використовувати презентацію в PowerPoint. Таким чином, ви більш доступно розповісте про виконану роботу і справите враження на комісію.

На доповідь або презентацію студенту відводиться від п'яти до десяти хвилин. В ідеалі потрібно укластися в сім хвилин. За цей час ви не встигнете втомити членів державної комісії, і розповісте про найголовніше. Бажано, щоб матеріал з доповіді був завчено напам'ять, а не зачитаний. Таким чином, ви зможете переконати комісію в тому, що ви є сьогоденні фахівцем у галузі виконаної роботи.

Після того, як дипломник завершив свій виступ настає ще одна, не менш значуща частина захисту, під час якої члени комісії ставлять запитання. На це відводиться не менше п'ятнадцяти і не більше двадцяти хвилин. Будьте готові до того, що питання можуть бути найрізноманітнішими. Трапляється, що члени комісії можуть поставити декілька запитань, які не мають нічого спільного з темою диплому.

Оцінювання роботи

Пам'ятайте, що ваша оцінка безпосередньо залежить від того, наскільки чітко і впевнено ви відповідаєте на поставлені питання. Природно, що ніхто з членів комісії не буде досконально вивчати вашу дипломну роботу, але ознайомитися з нею вони повинні обов'язково.

Для того, щоб захист дипломної роботи пройшов на «відмінно», необхідно до нього добре підготуватися. Тоді ви зможете гідно відповісти на всі поставлені питання і отримаєте високу оцінку.

Оцінювання дипломної роботи.

Оцінка за дипломну роботу визначається як сума оцінок власне за зміст роботи (70 балів) та за її захист (30 балів). У свою чергу зміст дипломної роботи оцінюється так:

- лаконічність та обґрунтованість висновків – 10;
- змістовність огляду літератури – 10;
- сучасність методології аналізу (використання економіко-математичних методів) – 10;
- рівень демонстрованих знань та умінь – 30;
- логічність, структура пропозицій та їх обґрунтування – 10.

Захист дипломної роботи оцінюється, виходячи з таких критеріїв:

- володіння матеріалом – 10;
- уміння відстоювати обрану позицію – 10;
- обґрунтованість відповідей – 10.

Загальна оцінка за дипломну роботу становить 100 балів.

9.2. Питання для самоконтролю

1. Які дії доцільно зробити вранці перед захистом дипломної роботи?
2. Як позбавитись або зменшити хвилювання під час захисту?
3. Що треба відповідати на зауваження рецензента щодо змісту дипломної роботи?
4. Як треба відповідати на питання, відповіді на яке ви не знаєте?
5. Які питання можуть бути задані студенту під час захисту дипломної роботи?
6. Чому дуже важливо читати доповідь впевнено?
7. Що доцільно сказати студенту по завершенню свого захисту?
8. З якою метою потрібно йти на захист дипломної роботи (крім, успішно її захистити)?
9. Чи припустимо використовувати елементи гумору під час захисту дипломної роботи?
10. Якими матеріалами можна користуватись під час захисту дипломної роботи?

9.3. Практичні завдання

1. Підготувати наукову роботу за темою проведеного дослідження.
2. Написати рецензії на 3 наукові роботи студентів своєї групи.

9.4. Тести для самоперевірки знань

1. *Уранці перед захистом дипломної роботи доповідь варто перечитати:*
 - а) 5 разів;
 - б) жодного разу;
 - в) 1 раз;
 - г) 7 разів.
2. *Якщо ви не зрозуміли питання, яке вам задають під час захисту, то треба:*
 - а) сказати про це і попросити повторити питання;
 - б) не подавати вигляду, що ви не зрозуміли і говорити щось навколо питання;
 - в) попросити допомоги присутніх;
 - г) промовчати.
3. *Хто має право задавати питання під час захисту дипломної роботи студенту, захист якого зараз відбувається?*
 - а) лише члени державної екзаменаційної комісії;
 - б) члени державної екзаменаційної комісії та науковий керівник;
 - в) члени державної екзаменаційної комісії та рецензент;
 - г) будь-хто, присутній у цій аудиторії.
4. *Якщо члени державної екзаменаційної комісії питають у студента чи багато йому залишилось до завершення доповіді, то варто:*
 - а) дочитати речення до кінця і сповістити про завершення доповіді;
 - б) відповісти, що ... хвилин і дочитати доповідь до кінця;
 - в) попросити членів комісії не перебивати;
 - г) негайно зупинити доповідь.
5. *Коли треба відповідати на питання членів комісії?*
 - а) відразу, як член комісії почав його задавати, щоб показати рівень своєї обізнаності;
 - б) після того, як член комісії завершить формулювання свого питання;
 - в) після того, як отримаєте дозвіл голови державної екзаменаційної комісії давати відповідь;
 - г) після того, як отримаєте дозвіл наукового керівника давати відповідь.

6. Яку воду треба приготувати для себе на час захисту дипломної роботи?

- а) мінеральну без жодних добавок;
- б) Coca-Cola;
- в) Fanta;
- г) не має значення.

7. Якщо під час захисту дипломної роботи питання задасть не член державної екзаменаційної комісії, а інша людина, що присутня в залі, то треба:

- а) надати відповідь на це питання;
- б) спитати у голови державної екзаменаційної комісії дозволу надати відповідь на питання;
- в) зауважити, що ця людина не має права задавати питання;
- г) ігнорувати це питання.

8. Чи можна користуватись чернеткою дипломної роботи під час відповіді на питання?

- а) ні;
- б) з дозволу голови державної екзаменаційної комісії;
- в) з дозволу наукового керівника;
- г) так.

9. Якщо під час вашого захисту члени державної екзаменаційної комісії роблять якісь записи на вашому ілюстративному матеріалі, то це означає, що вони:

- а) виправляють помилки, які ви зробили;
- б) складають перелік зауважень до вас;
- в) записують питання, яке вони хочуть задати;
- г) записують переклад вашої доповіді на англійську мову.

10. Що варто робити з власним мобільним телефоном під час захисту дипломної роботи?

- а) вимкнути у нього звук;
- б) взяти з собою на захист;
- в) передати на час захисту секретарю державної екзаменаційної комісії;
- г) змінити в ньому мелодію.

Відповіді

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
б	а	г	а	б	а	а	г	в	а

4. ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ СТУДЕНТУ ЩОДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Повне розуміння сутності та отримання навичок проведення наукових досліджень неможливі без обов'язкового поєднання пасивного надбання студентом певних знань на лекціях з його активною і наполегливою підготовкою до практичних занять і викладенням свого бачення (на підставі проведеного аналізу) того або іншого питання, уміння вести аргументовану полеміку, відстоювати свою точку зору на групових заняттях.

Студенту рекомендується починати виконання домашнього завдання з відповіді на порушені теоретичні питання. Для цього потрібно звернутись до тих джерел, у яких міститься відповідь на такі питання.

Велика частка самостійної роботи виконується студентами під час підготовки до практичних занять. На практичних заняттях із дисципліни відбувається обговорення доповідей студентів, які вони підготували на задану тему. По завершенню теоретичного розгляду кожної теми студенти отримують домашнє завдання щодо підготовки доповідей на тему, яка розглядалась на лекційних заняттях. Кожен студент має своє індивідуальне завдання.

Переважає більшість завдань стосуються теми дослідження, яку студент обирає на початку вивчення курсу. Частина завдань не стосується досліджуваної студентом теми і спрямована на розвиток у студентів навиків збирання інформації, проведення аналізу.

На початку вивчення дисципліни кожен студент обирає тему, за якою він протягом триместру (декількох триместрів) буде проводити дослідження, готувати доповіді, писати наукову роботу. Тема наукової роботи може бути пов'язана з темою дипломної роботи, або за різних причин бути близькою для студента.

Перед кожним практичним заняттям студенти отримують завдання. Зміст завдання є єдиним для всіх студентів групи (поток), проте кожен виконує його на прикладі власної теми або на прикладі особис-

тих спостережень, особистої точки зору (якщо завдання не пов'язане з темою власного дослідження).

Упродовж вивчення дисципліни студенти пишуть наукову роботу за обраною темою. Наукова робота передається викладачу в кінці триместру і захист її є складовою заліку, який складають під час завершення вивчення дисципліни.

ВИБІР ТЕМИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Тема наукового дослідження може бути аналогічною темі дипломної роботи. Також це може бути тема в межах вашої спеціальності, яка стосується вашого життя, вашого досвіду, життя вашої сім'ї тощо.

Під час вивчення дисципліни буде писатись спрощений варіант наукової роботи: простіший за змістом, менший за обсягом, ніж дипломна робота. Тому тему доцільно сформулювати просто. Метою вивчення дисципліни «Методологія наукових досліджень» та написання наукової роботи є не написати дипломну роботу, а навчитись її писати.

Тема власного наукового дослідження, що пов'язано зі студентом, може звучати таким чином:

- Управління сімейним бюджетом.
- Управління власними грошовими потоками.
- Ефективність використання власних грошових надходжень.
- Вплив інфляції на бюджет моєї сім'ї.
- Управління власним бюджетом.
- Основи ведення сімейного бізнесу.
- Збільшення доходів моєї родини.
- Аналіз та планування побутових витрат у сім'ї.
- Ефективне ведення домашнього господарства.
- Мистецтво раціональності покупок.
- Ефективне використання заощаджень у різних економічних умовах у країні.
- Інвестування у розвиток дитини.
- Збільшення виручки підприємства.
- Раціоналізація витрат на моєму робочому місці.
- Інші.

5. МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ І СКЛАДАННЯ ЗАЛІКУ З ДИСЦИПЛІНИ

Для отримання заліку з дисципліни студенту потрібно:

- написати наукову роботу на підставі власного дослідження. Роботу виконують частинами протягом триместру, а в кінці лише об'єднують дослідження й узагальнюють отримані результати;
- отримати на свою наукову роботу 3–5 рецензій студентів від своєї групи;
- підготувати залікове завдання.

5.1. Методичні рекомендації щодо написання наукової роботи

У науковій роботі студент розкриває:

- актуальність обраної теми дослідження;
- проводить вивчення теми на підставі теоретичних джерел;
- проводить аналітичне дослідження за обраною темою;
- обґрунтовує проєкт покращення ситуації за обраною темою;
- складає висновки за результатами проведеного дослідження.

Структура і обсяг наукової роботи

№ з/п	Структурні частини роботи	Обсяг, сторінки
1	Тема дослідження	1 речення, розміщується на титульному аркуші
2	Актуальність теми дослідження	0,5–0,7
3	Теоретичні засади теми дослідження	3–4
4	Аналіз за темою дослідження	4–6
5	Проєкт покращення ситуації за темою дослідження	4–6
6	Висновки за результатами проведеного дослідження	1–2
7	Рецензії студентів групи на виконану роботу	3–5
	Разом	14–20
8	Доповідь за результатами дослідження	2–3

Обґрунтування актуальності теми дослідження

Напишіть, чому ви вважаєте, що ваша тема є важлива і корисна. Для кого вона важлива і яку корисність принесуть дослідження за цією темою? Пишіть своїми словами як ви думаєте. Немає значення, що фрази не будуть звучати гарно і науково. Тут не потрібна краса і науковість, а потрібне ваше розуміння значущості вашої теми. Не переписуйте фрази, які ви знайдете в інтернеті. Такі фрази відразу видно. Це мають бути ваші слова, ваше особисте розуміння.

Теоретичні засади теми дослідження

На підставі інформації з різних джерел (книги, газети, журнали, інтернет-видання, бізнес-література, художня література тощо) опишіть як різні автори дивляться на проблему за темою вашого дослідження. Не захоплюйтесь іншими дипломними та курсовими роботами, рефератами студентів. Там рідко знайдете якісний матеріал. Беріть інформацію з джерел, де свою точку зору висловлюють експерти. Експертами вважаються НЕ автори підручників і наукових статей. Експерти – це люди, які цю проблему знають з ПРАКТИКИ, з власного ПРАКТИЧНОГО досвіду. Це: власники і директори підприємств, фінансові директори, фінансові менеджери, практикуючі бізнес-тренери та інші.

Подавайте їх бачення вашого питання і вкажіть хто сказав цю фразу та чим ця людина займається, в якому джерелі ви знайшли цю цитату.

Можете навести порівняння того, що говорять про вашу тему експерти і що пишеться в підручниках. Ви побачите велику різницю.

Якщо в тексті цього розділу буде наведено інформацію лише з підручників, ця робота зараховуватись не буде.

Аналіз за темою дослідження на підприємстві

Описуєте, який реально на підприємстві стан справ за обраною темою. Тут описуєте своїми словами, що як відбувається, наводите окремі цифри і проводите розрахунки, робите висновки, які ви зробили з проведеного дослідження. Тут не потрібно писати весь розділ дипломної роботи. Ви проводите лише основні, окремі дослідження, лише на 4–6 сторінок. Але це має бути лише конкретний аналіз за темою роботи по підприємству. Жодної «води» з підручників та інших джерел. Можете навести таблиці і до них зробити висновки.

Обов'язковим є проведення аналізу цифрової інформації. Для аналізу за темою дослідження розраховують не менше 5 показників, які свідчать про стан питання, що вивчається, на об'єкті дослідження. Аналіз цифрової інформації повинен займати не менше 2-х сторінок роботи.

Має цінність і аналіз нецифрової інформації. Наприклад, об'єктом дослідження є магазин, і ви не раз спостерігали як продавець у цьому магазині неввічливо розмовляє з покупцями. В результаті це призводить до зменшення кількості потенційних покупців, які заходять до магазину. Адже частина з них знає, який тут продавець, тому відразу йде до іншого магазину. В результаті цей магазин втрачає частину прибутку.

Обґрунтування пропозицій для підприємства за темою дослідження

Усі недоліки, негаразди, проблеми, що ви виявили під час аналізу у другому розділі, є одночасно базою для пропозицій щодо їх усунення й розробки, покращення ситуації на підприємстві. Ви можете додати й інші пропозиції, які ви знаєте з власного досвіду, або з різних джерел.

Буде дуже добре, якщо цей розділ буде містити розрахунки економічного ефекту від запропонованих вами пропозицій. Це можуть бути досить прості розрахунки.

Обґрунтування висновків за темою дослідження

За результатами всього дослідження складають висновки. У висновках пишуть лише РЕЗУЛЬТАТИ дослідження. Результати дослідження – це не тоді, коли розказують, що хотіли зробити, для чого це робили, як збирали інформацію, якими методами користувались та інша другорядна інформація. Приклад результатів дослідження:

«Встановлено, що за останні 5 років має місце погіршення фінансового стану підприємства, про що свідчить зменшення прибутку, що отримує підприємство щомісяця, та скорочення рівня його рентабельності».

Рецензії студентів групи на виконану роботу

У рецензії спочатку пишуть про те, що в роботі сподобалось, що було зроблено дуже добре, що є дуже цікавим тощо.

Потім пишуть побажання щодо того, що в роботі можна було відкоригувати, представити по-іншому, додати, прибрати тощо, для того, щоб робота виглядала кращою і була корисною для інших.

Можна поставити оцінку, яку, на ваш погляд, робота заслуговує. Проте це не є обов'язковим.

Підготовка доповіді за результатами проведеного дослідження і написаної роботи

На підставі і за результатами проведеного дослідження готують доповідь, у якій презентують виконану роботу. В доповіді доцільно

представити найцінніші, найцікавіші дослідження, які будуть розкривати тему, показувати ситуацію на підприємстві, демонструвати обсяг проведених вами досліджень та значущість запропонованих пропозицій. Доповідь готується за результатами проведеного дослідження. В ній також немає довгих вступів про те, що ви збирались робити, що робили, як збирали інформацію і її обробляли тощо. Лише результати досліджень. В основі доповіді, звично, використовують висновки до роботи.

5.2. Методичні вказівки до підготовки залікового завдання

Залік із дисципліни проходить у формі захисту виконаної наукової роботи та обґрунтуванню організації її написання.

Студент доповідає результати своїх наукових досліджень і за кожним розділом наукової роботи (теоретичний, аналітичний, проектний) вказує, які рекомендації щодо написання наукової роботи ним було використано. Маються на увазі рекомендації, що були надані викладачем і слухачами під час занять та ті, які він вивчив самостійно.

Наприклад. У темі 2 «Теоретичний розділ наукової роботи» розглядалися такі питання:

1. Підбір літератури.
2. Викладення змісту теоретичного розділу.
3. Написання статей, тез.

Зазначити, які саме рекомендації, за яким питанням теми було студентом використано.

Використання абсолютно всіх рекомендацій, що було надано на лекціях, не є обов'язковим. Проте має бути використано не менше 50 % рекомендацій.

У доповіді також вказується, які саме дослідження студентом були проведені і які результати було отримано після виконання домашніх завдань, на підставі інформації, отриманої під час практичних занять із дисципліни, а також шляхом самостійного вивчення інформації.

Обсяг доповіді студента – до 8 хвилин.

Структура доповіді студента під час заліку:

1. Тема наукової роботи, як і чому було обрано саме цю тему (до 5 речень).
2. Виклад основних результатів дослідження за теоретичним розділом (до 10–12 речень).
3. Які рекомендації лекцій було використано?

4. Які дослідження було проведено на підставі висновків, зроблених для себе після виконання домашніх завдань, та інформації, отриманої під час практичних занять і з інших джерел?
5. Виклад основних результатів дослідження за аналітичним розділом (до 10–12 речень).
6. Які рекомендації лекцій було використано?
7. Які дослідження було проведено на підставі висновків, зроблених для себе після виконання домашніх завдань, та інформації, отриманої під час практичних занять і з інших джерел?
8. Виклад основних результатів проектних розробок (до 10–12 речень).
9. Які рекомендації лекцій було використано?
10. Які дослідження було проведено на підставі висновків, зроблених для себе після виконання домашніх завдань, та інформації, отриманої під час практичних занять і з інших джерел?
11. Висновки на підставі рецензування робіт інших студентів (до 5 речень).
12. Які рекомендації щодо майстерності публічних виступів було використано і які отримали результати, якщо реально проводились публічні виступи?

6. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОНАННЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ ІЗ ДИСЦИПЛІНИ СТУДЕНТАМИ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

Контрольна робота з дисципліни «Методологія наукових досліджень» виконується у вигляді виконаного і представленого наукового дослідження за обраною темою. Студент обирає тему з рекомендованого переліку тем або пропонує свою тему. Рекомендується обирати прості теми щодо ситуацій, з якими ви на практиці реально зустрічались. Методику вибору теми дивитись у розділі цього посібника «Вибір теми наукового дослідження».

Залежно від навчального плану ця дисципліна може викладатись протягом двох триместрів або протягом трьох триместрів. Тому студенти будуть мати одну контрольну роботу або дві контрольні роботи із цієї дисципліни (у першому триместрі відбувається начитка лекцій та видається завдання на контрольну роботу).

У контрольній роботі (роботах) студент надає:

- обґрунтування актуальності обраної теми дослідження;
- проводить вивчення теми на підставі теоретичних джерел;
- проводить аналітичне дослідження за обраною темою;
- обґрунтовує проект покращення ситуації за обраною темою;
- складає висновки за результатами проведеного дослідження.

Аналітичне дослідження та проектні пропозиції проводиться/ надаються лише по конкретному підприємству, на базі якого проводиться дослідження.

На підставі опрацьованого матеріалу готується доповідь на 7 хвилин за результатами проведеного дослідження.

Методика написання наукової роботи представлена в теоретичній частині цього посібника та розділі «Методичні рекомендації щодо написання наукової роботи».

Отже, до практичних занять у наступному триместрі готується:

1. Робота (або перший і другий розділ роботи, залежно від виду навчального плану) за проведеними дослідженнями.

2. Доповідь за результатами проведеного дослідження і написаної роботи.

Доповідь представляється на практичному занятті, робота (частина роботи) здається до інституту післядипломної освіти до початку сесії.

За результатами вивчення дисципліни студенти складають залік. Виконання й презентація виконаної роботи буде основою для отримання і оцінювання заліку. Додатково зміст залікового завдання представлено в розділі цього посібника «Методичні вказівки до підготовки залікового завдання».

7. ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ

Денна форма навчання

Оцінювання знань студентів з дисципліни відбувається з розрахунку загальної оцінки до 100 балів за триместр. У студентів денної форми навчання, залежно від спеціальності та навчального плану, ця дисципліна вивчається протягом одного чи двох триместрів. У кінці кожного триместру передбачено залік, який оцінюється у 30 балів. Тобто, протягом триместру студенти набирають до 70 балів.

Упродовж триместру студенти отримують бали під час практичних занять, на яких вони представляють свої доповіді, відповідно до отриманого домашнього завдання. Кожен вид роботи оцінюється різною сумою балів. Якщо студент не встиг презентувати свою доповідь під час заняття, вона передається викладачу для оцінювання. Нижче подано розрахунок оцінювання виконаних студентами робіт під час триместру.

Оцінка модульного контролю протягом триместру

*(для студентів, які вивчають дисципліну
протягом одного триместру)*

№ з/п	Доповіді за темами	Максимальна кількість балів за одиницю виконаної роботи
1	Актуальність обраної теми наукового дослідження	5
2	Тема, яку добре знаєте	5
	Доповідь за теоретичними аспектами за обраною темою дослідження	7
3	Доповідь за висновками після перегляду фільму	5
4	Доповідь на підставі результатів системного дослідження	4
5	Доповідь за результатами порівняння творів	5
6	Доповідь за висновками після відвідання супермаркету	5
7	Доповідь за результатами аналітичного дослідження за обраною темою	7
8	Доповідь за результатами аналізу публічних виступів	5
9	Доповідь за результатами проектних пропозицій за обраною темою дослідження	7
10	Звіт про рецензування робіт (інших студентів групи) та висновки для себе	5
11	Виконане власне дослідження (сама робота)	10
	Разом	70

Протягом вивчення дисципліни передбачено 4 контрольних заходи. **Контрольними заходами** в оцінюванні знань студентів за дисципліною є:

- 1) доповідь за теоретичними аспектами за обраною темою дослідження;
- 2) доповідь за результатами аналітичного дослідження за обраною темою;
- 3) доповідь за результатами проектних пропозицій за обраною темою дослідження;
- 4) подання виконаного власного дослідження (самої роботи).

Оцінювання самого заліку відбувається згідно з рівнем вивчення студентом дисципліни і підготовки його до заліку.

Під час заліку студент отримує від 26 до 30 балів у випадку, якщо він надає повне обґрунтування організації написання ним наукової роботи і за кожним її розділом (теоретичний, аналітичний, проектний) чітко вказує, які рекомендації із написання наукової роботи ним було використано.

Студент отримує від 21 до 25 балів у випадку, якщо він надає майже повне обґрунтування організації написання ним наукової роботи і за кожним її розділом (теоретичний, аналітичний, проектний) вказує, які рекомендації із написання наукової роботи ним було використано.

Студент отримує від 11 до 20 балів у випадку, якщо він у загальних рисах надає обґрунтування організації написання ним наукової роботи і за кожним її розділом (теоретичний, аналітичний, проектний) вказує, які рекомендації із написання наукової роботи ним було використано.

Студент отримує від 1 до 10 балів у випадку, якщо він надає окремі моменти обґрунтування організації написання ним наукової роботи і вказує які рекомендації із написання наукової роботи ним було використано.

Усі бали, отримані під час триместру та під час заліку підсумовуються і на підставі загальної кількості балів студент отримує відповідну оцінку. Результати оцінювання представлені в таблиці нижче.

Заочна форма навчання

Оцінювання знань студентів з дисципліни відбувається з розрахунку загальної оцінки до 100 балів за триместр. Оцінювання знань студентів заочної форми навчання відбувається під час залікової екзаменаційної сесії. До початку сесії студенти мають виконати та здати до заочного відділу університету контрольну роботу. Максимальна сума

балів за контрольну роботу складає 30 балів, що оцінюється оцінкою «відмінно». Якщо рівень виконання контрольної роботи оцінюється «добре», або «посередньо», то це дає відповідно 20 і 10 балів.

Контрольною роботою з цієї дисципліни є виконане дослідження (наукова робота чи її частина). Рекомендації з її написання представлено в цьому посібнику в розділі «Методичні рекомендації щодо виконання контрольних робіт із дисципліни студентами заочної форми навчання».

На практичних заняттях під час сесії студенти презентують виконане власне дослідження. Робота на практичних заняттях оцінюється в сумі до 40 балів за триместр: 100 – 30 (залік) – 30 (контрольна робота) = 40 балів.

Оцінювання заліку та визначення підсумкової оцінки за триместр відбувається аналогічно до методики оцінювання знань студентів денної форми навчання (див. вище).

Відповідність підсумкових семестрових рейтингових оцінок у балах оцінкам за національною шкалою та шкалою ECTS

Оцінка за національною шкалою	Оцінка в балах	Оцінка за шкалою ECTS	
		Оцінка	Пояснення
Зараховано	90–100	A	Відмінне виконання лише з незначною кількістю помилок
	82–89	B	Вище середнього рівня з кількома помилками
	75–81	C	У загальному правильне виконання з певною кількістю суттєвих помилок
	67–74	D	Непогано, але зі значною кількістю недоліків
	60–66	E	Виконання задовольняє мінімальним критеріям
Не зараховано з можливістю повторного складання	35–59	FX	З можливістю повторного складання
Не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	1–34	F	З обов'язковим повторним курсом

8. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Воротіна Л. Кандидатська дисертація: методика написання і захисту. Посібник для аспірантів і здобувачів наукового ступеня / Л. Воротіна, В. Воротін, С. Гуткевич. – К. : Видавництво Європейського університету, 2003. – 76 с.
2. Годин С. Фиолетовая корова. Сделайте свой бизнес выдающимся / Сет Годин ; [пер. с англ. В. Подейко]. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 176 с.
3. Гриценко Т. Б. Риторика / Т. Б. Гриценко. – К. : НАУ, 2006. – 123 с.
4. Захаров А. А. Как написать курсовую или дипломную работу за одну ночь / Аркадий Аркадьевич Захаров, Егор Леонидович Шершнев. – СПб. : Питер, 2009. – 256 с.
5. Захарченко В. І. Інноваційний менеджмент: теорія і практика в умовах трансформації економіки / В. І. Захарченко, Н. М. Корсікова, М. М. Меркулов. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 448 с.
6. Ковальчук В. В. Основи наукових досліджень / В. В. Ковальчук, Л. В. Моїсєєв. – К. : Професіонал, 2008. – 240 с.
7. Колесников О. В. Основи наукових досліджень / О. В. Колесников. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 144 с.
8. Колотілова Н. А. Риторика / Н. А. Колотілова. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 232 с.
9. Леммерман Х. Учебник риторики. Тренировка речи с упражнениями / Хайнц Леммерман. – М. : Интерэксперт, 1999. – 256 с.
10. Маркетингова товарна політика / Н. О. Криковцева, Л. Г. Саркісян, О. Ю. Біленький, Н. В. Кортельова. – К. : Знання, 2012. – 183 с.
11. Мацько Л. І. Риторика / Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – К. : Вища школа, 2006. – 311 с.
12. Медоуз Д. Азбука системного мышления / Донелла Медоуз. – М. : Бином, 2011. – 344 с.
13. Микитюк П. П. Інноваційний менеджмент / П. П. Микитюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2006. – 295 с.
14. Олійник О. Риторика / Ольга Олійник. – К. : Кондор, 2009. – 170 с.
15. Основи наукових досліджень / В. С. Марцин, Н. Г. Міценко, О. А. Даниленко та ін. – Львів : Ромус-Поліграф, 2002. – 128 с.

16. Пашенко С. Ю. Проблема взаємовідносин між студентом та науковим керівником / С. Ю. Пашенко, Т. Г. Дорошенко, О. І. Заноздра // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 2. – С. 214–222.
17. Пихтіна Н. П. Основи педагогічної техніки / Н. П. Пихтіна. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 316 с.
18. Пономаренко Л. Як підготувати і захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня. Методичні поради / Л. Пономаренко. – К. : Толока, 2010. – 80 с.
19. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України. – Відомості Верховної Ради України, 1992. – № 12.
20. Рузавин Г. Методологія научного познання / Г. Рузавин. – М. : Юнити-Дана, 2012. – 287 с.
21. Рудьєв В. А. Менеджмент / В. А. Рудьєв, С. О. Гуткевич. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 312 с.
22. Сорока К. О. Основи теорії систем і системного аналізу / К. О. Сорока. – Харків : ХНАМГ, 2004. – 291 с.
23. Тарнавська Т. В. Генеза поняття «система»: історичний огляд / Т. В. Тарнавська // Духовність особистості: методологія, теорія, практика. – 2011. – № 6. – С. 129–139.
24. Ткаченко О. Методика наукових досліджень / О. Ткаченко, В. Рудніцький, А. Зіновчук. – Житомир, 2012. – 151 с.
25. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень / Г. С. Цехмістрова. – К. : Слово, 2004. – 240 с.
26. Шарапов О. Д. Економічна кібернетика / О. Д. Шарапов, В. Д. Дербенцев, Д. Є. Семьонов. – К. : КНЕУ, 2004. – 231 с.
27. Шейко В. Організація та методика науково-дослідницької діяльності / В. Шейко, Н. Кушнарєнко. – К. : Знання, 2008. – 310 с.
28. Шипунов С. Харизматичний оратор. Руководство к курсу словесной импровизации / С. Шипунов. – М. : Университет риторики и ораторского мастерства, 2010. – 258 с.
29. Эко У. Как написать дипломную работу / Умберто Эко ; [пер. с итал. Е. Костюкович]. – М. : Книжный дом «Университет», 2003. – 240 с.

9. ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А	Д
автор	дедукція
актуальність	дерево варіантів
альтернатива	державна екзаменаційна комісія
аналіз	джерела
аналітичний розділ	джерело ідей
аналогії	динаміка
асоціації	дипломна робота
аудиторія	діаграма
	додатки
Б	документи
база даних	доповідь
бібліотека	досвід
бізнес-література	дослідження
	дослідник
В	
вибір теми	Е
визначення поняття	експерти
висновки	елементи системи
виступ	елімінування
виступ публічний	емерджентність системи
витрати	
відгук	Ж
відповідь	журнали
відхилення	
вказівки	З
властивості систем	завдання
внесок автора	закінчення
впевненість	залік
вступ	зауваження
втрати	захист
	зв'язки системи
Г	зміст роботи
газети	
галузь	
графічний матеріал	
групування	
гумор	

I
ідеї проекту
інструменти спікера
інтегральний спосіб
інтернет
інформація
інформація нецифрова
інформація цифрова
інші розділи
історія

K
коефіцієнт
комбінування
комплімент
консультант
контрольна робота
кореляція
каталог

Л
література

M
мета
метод
методика
мова
мозковий штурм

H
наука
науковець
науковий керівник
несподіванки
новизна наукова

O
об'єкт дослідження
одяг
опитування

ораторське мистецтво
організація
основна частина
оцінювання

П
паузи
первинні документи
питання
підбір літератури
підручник
план роботи
побічний ефект
порівняння
посібник
презентація
принципи системи
причинно-наслідковий зв'язок
прогноз
проект
проектний розділ
промова
публікації

P
результати досліджень
рейтинг
рекомендації
репетиція
рецензія
рисунок
роздатковий матеріал
розділ роботи
розрахунки
рукопис

С	Т
середні величини	таблиця
синергетика	тези
синтез	тема
система	теоретичний розділ
слайди	
слова-паразити	Ф
спеціалісти	фактичний стан
спеціальність	фахівці-практики
список використаних джерел	
список інформації	Ц
спостереження	цифри
статистика	
стаття	W
стиль науковий	web-мережа
структура	
структура роботи	

Навчальне видання

Людмила Анатоліївна Євчук

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Навчальний посібник
для самостійного вивчення дисципліни
для студентів економічних спеціальностей

Редактор *О. Сутрун*.

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *А. Іщенко*.
Друк, фальцювальньо-політурні роботи *С. Волинець*.

Підп. до друку 04.04.2016.

Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсет.

Гарнітура «Times New Roman». Друк різнограф.

Ум. друк. арк. 8,37. Обл.-вид. арк. 7,02.

Тираж 300 пр. Зам. № 4729.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.

54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@chdu.edu.ua.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.